

Հայրենի Երկիրս ասոր զոր
Հայրենիքս Երկիրս

Հրատարակութիւն Զ Գրիգորեանցի Կովկասեան Գրավաճառ.

Համար Լաւորարկ

Վ Ա Ն Ի

Ս. Կ. 1885
285

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

և

ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԳՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՁԱՒՈՐ ԱՍԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մտակարաց պրոֆեսոր Ք. Պատկանեանի բառերէն
Երկասիրութիւնից

ԳՍԱ. ԵԱՂՈՒԲԵԱՆ.

Թ Ի Յ Լ Ի Ո

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԸՆԿ.

1883

902.6(47.925) + 491.99 - 72

Հրատարակուելիս Զ. Գրիգորեանցի Կովկասեան Գրականասանոցի

9(47.925)

1883-4427 2 1901 3

Լրաց.

Վ Ա Ն Ի

491.99 - 72

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ

ՆՐԱՆՅ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՋԱԻՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՄԱՐ

13297.
A II
34064

Ծաղկաբաղ պրոֆէսոր Վ. Պատկանեանի բուսերէն երկասիրութիւնից

ԳԱՍ. ԵԱՂՈՒՐԵԱՆ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏԳԱՐԱՆ Մ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԸՆԿ.

1883

Доз. Цензурою. Тифлисъ, 5-го Мая, 1883 года.

Тип. М. Варганянца и К-о, на Троиц. цер. д. № 11.

ՎԱՆԻ ԱՐՅԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Եւ

ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՌԱՋԱՌՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:

Քանի որ դեռ Եւրոպայի երեք քառորդը ծածկուած էր անտառներով, ցանցառակի բնակեցեալ անյայտ ազգերից, աւելի ևս վաղ քան Կիւրոս պարսից թագաւորութիւնը հիմնեց, երբ Յունաստանում կարգաւորվում էին Օլիմպիական խաղերը և տեւում էին Մեսսինեան պատերազմները, իսկ Հռոմում թագաւորում էին Հռոմուլոս և Նումա Պոմպիլիոսը, եթէ իրօք սրանք թագաւորել են երբ և իցէ,— ահա այս հեռագոյն պատմական տարեթոււմ Վանի ժայռերի վրա և Հայաստանի զանազան տեղերում մի անյայտ ազգ քանդակում էր արձանագրեր, որք պահպանուել են և մինչև այժմ, որպէս մի առեղծանելիկ զցած հնութիւնից մեր ժամանակին լուծելու համար:

Այս արձանագրեր թողնողը քնչ ազգ էր: Ի՞նչ լեզուով: Ի՞նչ այբուբէն: Ի՞նչ են բովանդակում իրանց մէջ այս արձանագրերը: Ահա հարցեր, որոնց համար ժամանակը գեռ չէ եկել մի որ և է բաւեցուցիչ պատասխան ստանալու:

Անկասկած, սրանց մէջ պարունակուած գաղտնիքը իր ժամանակին կը խոնարհի մարդի կորովամիտ իմաստասիրութեան առջև,— և այդ արձանագրերը, որք զրուած են կարգալու համար, ինչպէս ասում է Օպպերտ,— վերջապէս կը կարգացուին: Բայց այդ ժամանակը դեռ չէ հասել: Այս յօդ-

ուածի նպատակն է ծանօթացնել ընթերցողին թէ՛ քնչ է կատարած մինչև այժմ այս խնդիրները լուծելու համար: Սակայն մենք պիտի խոստովանենք, որ մինչև այժմ շատ քիչ է արած. արտայայտուած են մի քանի ենթադրութիւններ, որք եթէ հաստատուեն, հանդիման կը գան յուսալիր դիրքեր հանդերձեալ հեռաւոր հետազօտութեանց համար:

I

Սեպագիր: Վանի արձանագրութիւնները եւ նրանց վերձանութեան պատմութիւնը:

Հայոց պատմութիւնում, գլխ. XVI գիրք ա., Մովսէս Խորենացին պատմում է թէ՛ ինչպէս այրասիրտն այն և կաթոգն Շամիրամ հիմնեց Վանը: Նկարագրելով Վանի շինութիւնները, Խորենացին շարալարում է՝

«Իսկ զընդգէմ արեգական կողմն անձաւին, որ և ոչ գիծ մի երկաթոյ այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ՝ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս զանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամենայն երեսըս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթել, բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով լիշատակ ինչ հըրամայէ գրել և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր:»

Աւելորդ է աւելացնել, որ ինչպէս այս շինութիւններում, նոյնպէս և արձանագրութիւններում, Շամիրամը մի որ և է մասնակցութիւն չէ ունեցել: Շամիրամի նշանակութեան վերայ, Հայոց աւանդութիւնների մէջ կը խօսենք իր տեղում:

Ալթմեան Վանը, նրա շրջակայքը ու սեպագրերը, որոնց բովանդակութիւնը մասամբ և հաղորդում է, նկարագրել է Լայեարդ (Layard Neneveh and Babylon 1850): Մէկ ուրիշ ևս ճանապարհորդ, Միխիթարեան ուխտից, Ներսէս Սարգիսեանը, որ երկար ժամանակ թափառած է եղել Վանայ լճի կողմերում, լոյս ընծայեց 1864 թուին մի ընդարձակ նկարագիր այս երկրի տեղագրութեան և տոհմագրութեան վրա: Սա էլ ուշադրութիւն էր դարձրել սեպագրական արձանագրերի վրա և յարակցել է իր «ճանապարհորդութեանը» արձանագրերի վիճագրական ութ պուրակ (շարք): Վան այցելող եղել են և ուրիշ ճանապարհորդներ, օրինակի համար՝ Տեկսիէ, Ե. Բարէ և այլն, բայց գիտութեան օգտին արած մեծ ծառայութեան պատիւը, անշուշտ պատկանում է Շուլցին: Սա 1828 թւին այս տեղից ուղարկում է Եւրօպա քառասուն և երկու հաւ սեպագրական արձանագրերի պատճէններ ու ինքը մէկ քուրդ ցեղապետի ձեռից դաւաճանութեան դոհ գնում: Շուլցը իր օրագրում (Journ. Asiat. III serie, t. XI 1840) շատ դիպուածներում հաղորդում է այստեղ ստացած իր տպաւորութիւնները համարեա թէ Խորենացու խօսքերով, չը նայելով որ սորանից լեռով անցել է տասն և հինգ դար:

Առաւել քան 1500 տարի Քրիստոսից առաջ Տիգրիս և Եփրատ գետերի ափերի վրա գտնուած երկիրներում սկսեցին գործ ածել նշանախէցներ, որք իրանց արտաքին ձևագրութեամբ իրապէս զանազանվում էին թէ այբուբենական տառերից, թէ իերօզլիֆներից, և հաւանական է որ այս նշանախէցները իերօզլիֆների և այբուբենական տառերի միջի քայլափոխն են կազմում: Մեր խօսքը սեպագրերի վրա է: Սեպագիր (inscriptiones cuneatae, cuneus — սեպ բառից, écriture cunéiforme. Keilschrift, cuneatic writing, նոյնպէս և՛ arrow-headed scrypture) մականունը տուած է սրանց

այն Հիման վերայ, որ սրանք բաղկացած են այն սեպից և անկիւնից, որոնց բաց կողմը միշտ դէպի աջ է ուղղուած։ Այս երկու նշանով սեպագիրը արտայայտում է բաւականօրէն լեզուի ամենայն Հնչիւնների բաղհիւսանքը։

Այս երկու նշանների վերայ Հիմնուած են երկու՝ միմեանցից բոլորովին տարբեր զժազրական գրութիւններ (սիստեմաներ)։ Արիական կամ Անարիական կամ՝ ինչպէս ոմանք անուանում են՝ սիլլաբական (սիղաբայ, սիւղաբայ յուն)։ Հայերէն փաղառական—կը նշանակէ—վանկաւոր)։ Ի մտի առնելով որ ամենայն անարիական սիստեմաներից Ասորեստանականը Հասել է իր զարգացման վերին աստիճանին և որին Հմտանալուց յետոյ դիւրանում են անարիական միւս սիստեմաները, գերազօն Հեղինակը ընդարձակ տեղ է տալիս իր գրքի մէջ այս սիստեմային։—Մենք այն պատճառաւ ընդարձակ տեղ տուինք, ասում է պ. Պատկանեանը, դառնալով Վանի արձանագրերին,—որ Ասորեստանական գրութեան ազդեցութիւնները շատ զգալի կերպով արտադաւաճում են Վանի արձանագրութեան ծագման վրա. 106 լեռան բերած Վանի նշանախէչների կէսը՝ նոյն իսկ ձևագրութեամբ՝ պատահում են Ասորեստանական գրութիւնում։ 11 ցուցակներից և 18 գաղափարախէչներից (իդէօգրաֆներից) մեծ մասը փոխ առնուած է Ասորեստանականից։ Մնացեալ նշանները գոյացել են անշուշտ տեղային պարագայից ազդեցութեանց տակ։ Ընդհանրապէս խօսելով, Վանի արձանագրերը կազմում են, լիովին կանոնադրեալ սեպագրական չորրորդ սիստեման*)։ Որովհետև Վանի արձանագրերը կանգ-

—ազ մէջն ձգվում են...

*) 1. Պարսից, 2. Մարաց կամ Սկիւթացոց և 3. Ասորեստանացոց։ Եթէ չը յիշենք Ակկատեանը,—չորրորդը Վանի սիստեման է։

նաժ են միայնակ առանց թարգմանութիւնների, հակառակ արամեանիտեաններին¹⁾, այս պատճառաւ չկայ մի որ և է յուսա- չիր կէտ յէջարան նրանց վերծանութեան²⁾ համար, բացառ- նելով այն ամենը, ինչ որ առած է Ասորեստանականից: Բայց կրկին յակամայից կասկածանք է ծագում. Ասորեստանական նշանախօսները, տեղագիտութեան զէպի Վան, չէ որ կարող էին այլայլել իրանց նշանակութիւնը, թէև պահպանել են իրանց ձևերը... Ուրեմն ամեն բան մեզ անյայտ է. թէ շը- րիֆտ, թէ լեզուն և թէ ժամանակը:

Սրանից լետոյ պ. Պատկանեանը մի առ մի մատնա ցոյց է առնում այն քսան և երեք (բացի Շուլցի քառասուն երկուսից) Վանի արձանագրերը, որք գտնուել են վերջին ժամանակներում, յականէ յանուանէ կոչելով նրանց աղբիւր- ները:

Եթէ չը լիշենք Գրօտեֆէնզի անունը, Վանի սեպագր- րերի վերծանութեան առաջին աշխատանքը պատկանում է կորովամիտ և բազմակողմանի Հինկսին (Ed. Hincks) իր յօդ- ուածով On the Inscription of Van. Սա առաջին և ծան- րակշիռ փորձ է անում այս սեպագրերի մեկնութեանց հա- մար և մատնացոյց է առնում մի քանի այն դիրքերը, որոնց ի նկատի պիտի ունենան նրանք, որք ուզում են Վանի ար- ձանագրերի վերծանութիւններովը պարապել: Հինկսից լետոյ քսան տօրուայ ընթացքում, ոչ ոք չէ պարապում այս վեր- ծանութիւններով, թէև սեպագրագէտները կողմնակի ցոյց են տալի այս արձանագրերի վրա: Սրանց թուումն է Ֆիլօկ- սենայ (L. de Saulcy), որի գործ դրած միջոցները գիտնական արժէք չունեն և այս պատճառաւ մնացին առանց հետևան-

¹⁾ Etudes sur les inscriptions assyriennes de Persepolis etc. Padoue. 1850

քի՛ Լուզասօ ի միջի այլոց կարծում է թէ՛ Վանի արձանագրերի լեզուն սանսկրիտ լեզունն մօտիկ է...

1871 թւին լոյս է տեսնում Ֆր. Լենորմանի Lettres Assyriologiques առաջին հատորը, որի երկրորդ նամակը նուիրուած է, եթէ ոչ լատկապէս այս սեպագրերի ընթերցմանը, գոնեա ձգտում է հասու լինել նրանց իմաստին: Այս երկասիրութիւնը խօսում է առաջին անգամ ոչ միայն սրանց լեզուի այլ և ամբողջ բովանդակութեան վրա: Ուրեմն, առաջին անգամն է, որ ուշագրութիւն է գարձարած սրանց պատմական նշանակութեան վրա... Հինկսը, Վանի սեպագրերի լեզուի վերաբերմամբ, ցոյց է տալի մի քանի լատկանիշ նշաններ, ըստ որում այս լեզուն պիտի ընդունուի որպէս արիական տեսակներից մէկը: Լայարդ յայտնի չէ ում կարծիքն է առաջ բերում ասելով թէ՛ Վանի արձանագրերում թաթարի կամ մօնղօլեան տարրեր են նշմարվում, իսկ Գէորգ Բօլխօսն թէ՛ այս լեզուն ազգակցութիւն ունի մարաց սիստեմայի և Բարբիլօսնի ակկասիանների հետ: Լենորման այս ամեն գաղափարները հերքում է և ձգտում է ցոյց տալու թէ՛ Վանի արձանագրերի լեզուն վրաց լեզու է! Պատկանեանը հերքում է այս վերջին միտքը, բացատրելով մի առ մի, Լենորմանի գտած, ալտոդիեան և վրաց լեզուների մէջ անյաջողակ քերականական համեմատութիւնները և ակներև ցոյց է տալի, որ Լենորմանի երկասիրութեան մէջ լեզուագիտութիւնը ամենանաւագ կողմերն են...

Լոյս է տեսնում Մօրդմանի երկասիրութիւնը²⁾ «Գերմանական արևելեան ընկերութեան հանդիսի» էջերում: Այս

---

²⁾ A. D. Mordtmann—Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend, ի Zeitsch. D. M. Ges. 1872 հմբ. 465—696:

աշխատանքի հետեանքը այն է դուրս գալի թէ՛ Վանի սե-
պագրերի լեզուն պատկանում է արիական լեզուի գերդաստա-
նին և ըստ այսմ—սա հայոց լեզու է,—իստակ հինաւուրց
հայոց լեզու, և ի հարկէ այժմեան հայերէնից շատ հեռի.
Եթէ ի նկատի ունենանք այն հազար տարուայ ժամանակա-
միջոցը, որ բաժանում է միմեանցից այս երկու բարբառը,
այն ժամանակ դիւրմբռնելի կը լինի սրանց զանազանու-
թիւնը...— Բայց այն լեզուն, որ Մօրդմանը առաջարկում է
մեզ, աւելցնում է Պատկանեանը,—որպէս հայոց հինա-
ւուրց լեզուի մի օրինակ, ոչ թէ հայերէն՝ արիական անգամ
չէ, այլ մի ինչ առանձին լեզու: Մօրդմանը ինքն էլ սակայն
խոստովանում է իր յօդուածի վերջերում թէ՛ այդ հինա-
ւուրց հայոց լեզուի հոլովները նմանութիւն ունին թուրա-
նական լեզուի հետ, իսկ բայերի Ֆլէկսիւնները մօտենում են
հնդկա-եւրոպական բարբառներին:— Մեղք չի լինի, հեզնում
է Պատկանեան,— մեր հոգուն, եթէ սկսենք պնդել թէ՛ Մօրդ-
մանի յօդուածին լարակցեալ զլօսարիւմ (բառարան) չը կայ
հայերէն մի բառ անգամ—*одесалютно ни однаго*. Քե-
րականական ձևերումն էլ չը կայ ոչ մի նմանութիւն հայ-
երէնի հետ, այնպէս որ պ. Մօրդմանի ամբողջ եզրակացու-
թիւնները դուրս են գալի շատ և շատ անձնական...

Ինչպէս տեսանք վերևում Վանի գրութիւնների մէկ մա-
սը փոխառնուած է ասորեստանականի և Բաբելոնի նշանա-
խէցններից, միւս մասը կազմում է տեղային գրականական բերք,
որոնց լեզուն մեզ յայտնի չէ: Այս արձանագրերի լեզուի նը-
կատմամբ մնում է մեզ յոյս դնել գիտութեան այնպիսի աստ-
ղերի վրա՝ որպիսի են Սպպերտ, Բաուլիսօն և սրանց տա-
ղանդաւոր հետևողները:

Վանի արձանագրերը՝ համարեա բոլորը՝ սկսվում են
յայտնի բացականչութեան նշանաբանով գէպի Վանի բարձ-
րագոյն աստուածութիւնը: Այս աստուածներից աւելի հը-

նագոյնը պիտի համարել՝ hal-di, որ մինչև այժմ յայտնի չէ եղել ուրիշ աղբիւրներէց: Այս haldi-ի հետ բաժանում են Վանի Օլիմպի նախագահութիւնը երկու ուրիշ աստուածներ՝ Տէխսպաս և Պարնիս: Այս երրեակով չէ եզրափակվում Վանի աստուածների թիւը. Շուլցի ամբողջ XVII արձանագրութիւնը նուիրում է Վանի աստուածներին և որտեղ բացատրվում է թէ՛ որպիսի զոհաբերութիւն և ինչ քանակութեամբ բերում էին այս և այն աստուածներին: Այս արձանագրութեան մէջ բովանդակվում է Հին Հայաստանի ամբողջ պանթէօնը: Օրինակի համար առաջ ենք բերում մի նախագասութիւն. Հալգի Տիասպասին Պարնասին ազգային աստուածից (բերում ենք) վեց ոչխար և մէկ ուղտ: (?) Երևի այս նախագասութեան միտքը չէ հասկացուել ամբողջութեամբ, որովհետև սրանից լետոյ անլապաղ գալիս է կրկին Հալգի, որի համար նշանակուած է այս անգամ ոչ թէ վեց ոչխար, այլ 17 գոմէշ և 34 ոչխար և այլն: Այս արձանագրում տեղ են գտել 75 - 80 աստուածներ, որոնց անունները առանց մեծ բացառութեան չեն կարգացվում: Ըստ Մորգմանի այսպիսի անուններ ունին այս աստուածները. Khutui, Tura, Zibipara, Arsimit, Hamaspa, Didua, Vilardi, Atbi, Kuera, Adaruta և այլն: Մի քանի աստուածներ անուանած են ոչ յատուկ անունով, այլ քաղաքի և վայրաց անուններով. օրինակ՝ աստուած Տուսպա քաղաքի: Կայ ևս մի աստուած որի անունը լիշեալ արձանագրում չբկայ և որին պատահում ենք Սարգոնեան արձանագրում. սա՛ Bagapartu-ն է, ինչպէս կարդում է Օպպերտ, - կամ Bagmastuv ըստ Լենօրմանի և Սմիտի:

Համեմատելով այս անունները այն անունների հետ, որոնց երկրորդում էին հայերը պատմական ժամանակում, այսինքն՝ Քրիստոսից առաջ VI դարուց լետոյ, մենք կր գանք այն եզրակացութեան որ VIII և VII դարերի միջում կա-

տարուել է Հայոց կրօնական և այլ վերաբերութեամբ, Հիմնաւոր լեղափոխութիւն. աւանդական և քաղաքական վերաբերմամբ Հայերը ընկնում են զբացիների հզօր ազդեցութեանց տակ: Արամազդը դառնում է Հայոց բարձրագոյն աստուածը, բայց Արիմանը, որպէս Հայոց աստուած չէ լիջվում ոչ մի տեղ: Ահա այն աստուածների անունները, որք Հաստատուել են Հայաստանում Իրանի ազդեցութիւնից. Արամազդ, Վահագն, Միհր, Տուր, Սանդրամետ և այլն: Սեմականներից անցել են Հայաստան զանազան տարեթուերում՝ Նանէ, Բէլ, Նարոգ, և այլն:

Արձանագրերից ամենահինը ընդունուած է Համարել Շուլցի I և XXXVI: Առաջինում (I) խօսվում է մէկ թագաւորի, Լուտիբրու որդու վրա: Թագաւորել է այս Լուտիբրին երբ և իցէ—յայտնի չէ, բայց սա Վանի արձանագրերի ամենահին անձն է Հանդիսանում: Այս Լուտիբրու որդու անունը առ ժամանակ պիտի կարգացուի այսպէս, Բելիդուրուս: XXXVI արձանագրերում պատահում են Isbuisis-ին Բելիդուրուսի որդուն: Այս Իսբուիսինն նուիրուած է և XVII արձանագիրը: Այստեղ Իսբուիսինսը երևում է ոչ միայնակ, այլ իր որդոյ Մինուասի ընկերութեամբ, որին վերցրել է նա, երևի իրան իշխանակից: Ուրեմն, Իսբուիսինս, Բելիդուրուսի որդին է, Մինուաս, Իսբուիսինսի որդին, հուսկ ուրեմն, Մինուասը Լուտիբրի չորրորդ ուղղագիծ սերունդն է: XVIII, XIV, XV և Շուլցի ուրիշ բազում արձանագրերում Մինուասը անուանում է իրան Իսբուիսինսի որդի և Վիախտաաշխարհի և Տուսպա քաղաքի թագաւոր: Երևելին այն է, որ Վանի թագաւորները գէթ մի անգամ չեն անուանում իրանց Ուրարտի և Վանայ թագաւորներ, որպիսի անունների մենք ստէպ պատահում ենք ասորեստանականների մէջ...

Մինուասից յետոյ գալիս է նրա որդին Արգիստիսը, որին յաջորդում է նրա որդի Բելիդուրուս II: Սրանց թա-

գաւորութիւնը տեսել է մօտաւորապէս 150 տարի: Ասորեստանական աղբիւրներից մենք տեսնում ենք, որ այս թագաւորներից առաջ եղել են և ուրիշները, որք տիրում էին այս կողմերը, բայց այնու ամենայնիւ միայն այս Հինգն են թողել լիշատակ Վանի արձանագրերում: Սրանց ժամանակը հարկաւոր է համարել Քրիստոսից առաջ IX—VII դարերի մէջ:

II

Մովսէս Խորենացու Հայոց ճին պատմութեան զիսաւոր
աղբիւրը՝ Մար Աբաս Կատինան:

Հայաստանի Հնագոյն պատմութիւնը, այսինքն այն պատմութիւնը՝ որ VIII—VII դարերից առաջ է ընթացած մեզ բոլորովին անյայտ է. ոչ իրանք հայերը և ոչ սրանց զրայցիները չեն պահել ոչ մի ասացուած այդ դարեթուերի պատմութեան վերաբերմամբ: Վերջին ժամանակներում Ասորեստանեայց և Պարսից արձանագրութիւնների վերծանութեանց ենք միայն պարտական, որ փոքր ինչ ծանօթացել ենք այն եղելութեանց հետ, որք տեղ են ունեցել Հայաստանում X V դարեմիջոցում Քրիստոսից առաջ: Բայց որ կարողանանք գնահատել սեպագրական վերծանութեան ցոյց տուած ծառայութիւնը պատմութեանը, հարկաւոր է նախ և առաջ գննել թէ ինչ գրութեան մէջն էր Հայաստանի Հին պատմութիւնը մինչև նորագոյն ժամանակներս և որ աստիճանի կարելի է հաւատ ընծայել այն ասացուածներին, որոնց Հայաստանի պատմութեան փոխարէն էին ցոյց տալիս:

Միտ բերելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մենք կարող ենք համարձակ պնդել, որ նա բնակեցրած էր ամե-

նահեռաւոր ժամանակներում: Հին աշխարհի բարեկրթեալ ազգերի կենդրոնում գտնուելով, Հայաստանը ներկայացնում էր այն վայրը, որտեղ կատարվում էին մինչև նորագոյն ժամանակը արեւմտքի ունեցած ամենայն ընդհարութիւնքը արեւելքի հետ: Սակայն Հայաստանը, որպէս մի թագաւորութիւն չէ ունեցել մի նշանաւոր գեր մարգկութեան պատմութեան մէջ, և նրա անունը եղել է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ մի աշխարհի անուն, որտեղ վճռում էին իրանց վէճերը նորա հզօր դրացիները՝ ասորեստանցիներ, մարաց ազգեր, պարսիկներ, յոյներ, հռօմայեցիներ, պարթևներ, արաբներ՝ թիւրքիյի ցեղեր, մօնղօլներ, տաճիկներ, օսմանցիներ, ռուսեր... Չը նայելով Հայաստանի թէ աշխարհագրական լաջողակ դիրքին, թէ նրա բնութեան հարստութեանը, նա, որքան յայտնի է, չէ եղել կրթուած ազգի հայրենիք և նրա բնակիչները չեն եղել երբէք աշխարհակալներ, գոնեա չեն հանդիսացել երկար ժամանակ որպէս մի բոլորովին անկախ ազգ: Այս երևոյթի պատճառը մեկնել դրացիների կենցաղակրթական զօրութեան գերազանցութիւնով—այդ այնքան հիմնաւոր ենթադրութիւն չի լինի... Բայց Բնու Հայաստանի բնակիչները չը կարողացան իրանցից կազմել մի հրզօր քաղաքական մարմին, որի տեղ՝ ընդհակառակն՝ տեսնում ենք նրանց իրանց զօրաւոր դրացիների մշտական կախման ներքոյ և օտար ազգերից ստորադրեալ: Թէև այս խնդրի լուծումն չէ վերաբերում մեր յօդուածին, բայց այնու ամենայնիւ կաւելցնենք թէ՛ ոչ նրա բնակիչների արիութեան և ոչ քաջութեան կամ հայրենասիրութեան պակասութիւններն էին արգելք լինում ահաւոր երևալու իրանց դրացիներին արտաքուստ և ծաղկած ի ներքուստ, այլ քաղաքական հասունութեան և այն սկզբունքների բացակայութիւնը, որք առաջ են բերում հաստատուն թագաւորութիւններ...

Քսենոփոնտի և Մովսէս Խորենացու պահած աւանդու-

✓ թիւններից մենք տեսնում ենք, որ առաջին աքամենիդեաների ժամանակներում Հայաստանի մէջ կային թագաւորներ: Այս աւանդութիւններում մենք գտնում ենք Տիգրանի և նրա հօր իշատակները. բայց թէ իշխանութիւնը անցաւ սրբանց յաջորդներին, կամ աքամենիդները զրկեցին Հայաստանը Հայկազեան, հին թագաւորների տոհմից — մենք չը գիտենք: Բիսուտունեան արձանագրերից յայտնի է միայն, որ Գարեհիջ քանիցս անգամ իր զօրքերը հանում է պատերազմի դաշտը և միայն դաժան ճակատամարտերից լետոյ է կարողանում խորտակել հայերի կամակորութիւնը, բայց նոյն իսկ արձանագրում մենք մի որ և է հայոց թագաւորի անուն չենք գտնում, թէև Գարեհիջ, խօսելով իր պատերազմների վրա ուրիշ ազգերի հետ, ամեն անգամ անուանում է նրանց թագաւորների անունները: Ետ հաւանական է, որ այն ժամանակ Հայկազեանց արքայական սերունդները կոտորուած էին և չը կար մի այնպիսի առանձին նշանաւոր հայոց առաջնորդ *)... Մէկ անգամ միայն Հայաստանը միջոց է ունենում ժողովուելու մի հօր իշխանութեան տակ. այդ՝ Պարթևաց ժամանակն էր, երբ Արշակունիք, համարեա թէ առանց պատերազմի ձեռք բերելով Հայաստանը, տուեցին նրան հարստութիւն, որը տիրեց մինչև 500 տարի: Մինչև այս ժամանակը հայկական զանազան ցեղերը ապրում էին առանձնացած և ինքնազլուխ իշխանութիւններով: Ակներև է, որ նոքա երկար ժամանակ հասկացողութիւն չեն ունեցել իրանց համարիւն ազգակից լինելը և անուանվում էին ոչ թէ մի համազգային անունով, այլ մասնաւոր ցեղերի կամ տեղերի անուններ: Ազգային միութիւն ճանաչելը բաւականին յայտարարում է և գալիս է միայն այն ժամանակ, երբ որ գո-

*) Նոյն միտքը յայտնում է և Թոմաս Արթուրունին.

անում է կենտրոնական իշխանութիւնը, որ շաղկապում է
եղերը, երբ ծագում է ընդհանուր գրականական կամ գի-
տական լեզուն, երբ տարածվում է ընդհանուր կրօնը և
որք քաղաքական շահերը դառնում են հասարակաց շահ...

Խօսելով Հայաստանի հին պատմութեան վրա, հարկ է
եղ ծանօթանալ Մովսէս Խորենացու հետ, որը առաջինն
է եղել, որ գրել է իր ազգի պատմութիւնը գիւցազնական
խամանակներից սկսած մինչև իր ժամանակները, այսինքն
մինչև V դարը Քրիստոսից լետոյ:

Մենք բաց կը թողնենք այստեղ Խորենացու կենսա-
գրութիւնը, որ անում է պ. Պատկանեանը, հիմնուելով
նոյն իսկ Խորենացու կողմնակի ցոյց տուած լուրերի վրա
այս մասին, բաց ենք թողնում նոյնպէս «Հայոց պատմու-
թեան» ուրիշ ազբիւրների վրա արած խորհրդածութիւննե-
րը և կանգ ենք առնում Խորենացու զլիաւոր ազբիւրի,
Մար Աբասի և սրա գրքի վրա:

Handwritten notes:
Սուրբ Գրքի
էջ. 42
Կարգադրում

Խորենացին պատմում է՝ «Եւ ընկալեալ Արշակայ մեծի
զգիրն ի ձեռաց Մար Աբաս Կատինայ, մեծաւ լրջմտութեամբ
հրամայէ առաջի առնել նմա զգիւանն արքունի՝ որ ՚ի Նի-
նուէ... Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանսն, գտանէ մա-
տեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, (Մար-Աբասը)
վերնազիրն այսպիսի՝ Այս մատեան հրամանաւ Ազէք-
սանգրի ՚ի քաղաքէացւոց բարբառոյ փոխեալ ՚ի
յոյնն, որ ունի գրուէն հնոց և զնախնեացն բա-
նըս... Այսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս
միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, բերէ առ արքայ
Վաղարշակ ՚ի Մծբին յոյն և ասորի գրով... Առեալ (այս
պատմութիւնը) Վաղարշակ առաջին իւրոյ գանձուն համա-
րելով՝ դնէր յարքունիսն ՚ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ
և մասն ինչ ՚ի յարձանի հրամայէ գրօշմել...

Handwritten notes:
Կարգադրում
Մար Աբաս

Գեռ ևս Կատրմերու շարքութիւն է դարձնում այս պա-

րադաների անյարմարութեանց վրա*)։ Եւ եթէ նրա այս մասին արած առարկութիւնները հիմնաւոր չեն ամենք, այնուամենայնիւ նրանցից մի քանիսը ծանրակշիռ են։ Հայոց պատմութեան մտադիր ընթերցանութիւնից դիւրաւ երևում է, որ Խորենացին սխալուել է իր տղքիւրի վերտերմամբ. Խորենացու ճշտութիւնը և արդարամտութիւնը ընդունում են մինչև անգամ նրանք, որք միանգամայն չեն մասնակցում նրա, Մար-Աբասի վրա ունեցած, վստահութեանը, այս պատճառաւ պ. Պատկանեանը իր հեռաւոր մեկնութեանց մէջ պատասպարում է Խորենացուն և դիմում է անմիջապէս Մար-Աբասին։— Գրականական խաբէութիւնը, գրում է մեր հեղինակը, — ըստ մեծի մասին պահում է իր մէջ այնպիսի լատկանիշներ, որք ազան կամ անազան բացայայտում են նրա ինչ լինելը, և լատուկ ինքը զինաւորում է հետազոտողին պարզ սպացոյցներով իր դէմ։ Գտասպարտելով Մար-Աբասին իր կեղծութեան պատճառաւ, մենք կաշխատենք հէնց իր խօսքերում գտնել հաստատութիւն մեր կարծիքին։ Ուշագրութիւն դարձնենք՝ վերը առաջ բերած հատուածի հետեւալ կէտերի վրա։

1) Թէ Մար-Աբաս կատինան, ասորի գիտնականը, 150 տարի Քրիստոսից առաջ է եղել աշխարհում, որովհետև սա ձևացնում է իրան ժամանակակից Արշակ մեծին, որեմն՝ Միհրդատ 1-ին, որը եղել է այն ժամանակներում։

2) Թէ նա աշխատասիրել է այն հաւաստի գրուածքներով, որք գտնվում էին Նինուէի դիւանում։

---

*) S. Quatremère — Observation sur la ville de Nive, troisième article 'i journal de Savants, 1850, p. 365 Աւելորդ չի լինի եթէ մասնացոյց առնենք նմանապէս Փրէ-րէին. Freret. — De cannee armenienne, t. XII P. 207—208.

34064

3) Թէ նա գտել է այս գիւանում մի գիրք հետեւեալ վերնագրով. Այս մատեան հրամանաւ Աղէքսանդրի ի քաղաքացոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոց և զնախննացն բանս:

4) Թէ Մար-Աբաղը քաղաւածքներ է արել նրանից յուսաց և ասօրի լեզուներով և բերել է Աաղարչակին, որը հրամայել է այս հատուածներից մի մասը քանդակել արձանի վրա, և

5) Թէ առուել քան երկու հազար տարի մեզանից առաջ բուն Հայաստանում չը կային պատմական շարադրութիւններ որո հնագոյն անցքերի վրա, և սրանց ստանալու համար հարկաւոր է եղել ուղարկել ասօրի զիտնականին Նինուէի գիւանը:

Քննադատութեան առնենք այս կէտերը և տեսնենք սրանց ամեն մէկը արդեօք չէ բովանդակում իր մէջ այնպիսի հանդամանքներ, որք կասկածանք են պատճառում, և ամենի մէջ ի միասին—այնքան անդէպաց և ժամանակագրական նստարումների գումարումն, որ մենք իրաւունք ունենանք տալ Մար-Աբասին—կամ այն հեղինակին, որը նուիրել է հեղինակութիւնը վերջինին—խարգուանիչ անուշը...

Նինուէի գիւանը արդարև եղել է, բայց ոչ II ալ VII դարում Քս. ա... Աղուր-Բան-ապալի (Մարգանապալ) (668—647—628 Քս. ա.) մահից լետ սկսում են իրանց կործանիչ արշաւանքները սկիւթացիք: Արանցից լետոյ շուտով Կիակասարը տալիս է վերջին հարուածը Նինուէին, որը իր աւերակների տակից էլ բնաւ չէ վերանորոգվում... Փոքր աւիրոքը այս աւերակներն էլ ծածկվում են փոշիով և արդէն V—V դարերում Ք. ա. Նինուէի անունը անհետանում է. որովէս գոյութիւն ունեցող քաղաքի անուն, չէ լիջվում նա ոչ մի պատմագրից: Ենթադրենք անգամ երկու անկարելութիւն. նախ՝ թէ Մար-Աբասը մի որ և է ճանապարհով եղել է

հրէական
շեմալ

այն գիւանում, և երկրորդ՝ ասնք թէ նա ծանօթ էր բեւեռագրերի ընթերցանութեան հետ: Եթէ այդպէս է, այն ժամանակ մենք իրաւունք ունենք սպասելու նրանից այնպիսի տեղեկութիւններ, որք պիտի համաձայն լինէին, գոնէ մօտաւորապէս, այն նորագոյն տեղեկութիւնների հետ, որք ստացվում են այժմ բուն ասորեստանեայի գիւանական հաւաստիքի վերծանութիւններից: Բայց այս ակնկալեալ արգասիքի տեղ՝ հէնց նոյն իսկ Ասորեստանի պատմութեան վերաբերմամբ՝ մենք քնն ենք գտնում: Զարմանալի և շատ գիպուածներում բառ առ բառ համաձայնութիւն կտեսնասի պատմածների հետ... Կրկին կասկած է ձգում մեր սիրտը նինուէի գիւանում պարապող պատմաբանը... Այն, ինչ որ պատմում է Մար-Աբասը, ի հարկէ բաց առնելով հայոց պատմութիւնը, 80 տարի Աղէքսանդրից և 230 տարի նոյն իսկ Մար-Աբասից առաջ լայտնի էր ամբողջ ընթերցողունաց աշխարհին:

Հաւանական է, Մար-Աբասը կամեցել է տալ իր կեղ աղբիւրին մեծարոյ հեղինակական ծագում, ինչպէս արեւմի ժամանակ Բերօզ, և ահա նա տառ առ տառ կրկնում է այն, ինչ որ ասած էր Բերօզի գրքի վերաբերութեամբ շատ մատեան (այսինքն Մար-Աբասի աղբիւրը) հրամանաւ Աղէքսանդրի ի քաղղէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի լոյնն...

Այս է պատճառը, որ այս գիրքը լոյս է տեսնում ուսանց անունի՝ վերոյիշեալ մի օտարոտի վերնագրով... Կարելի է եզրակացնել թէ այն գիրքը, որի վրա ուշադրութիւն է դարձնում Աղէքսանդրը և որը հրամայում է թարգմանուանարէն, մնաց անլայտ ամբողջ 800 տարի նոյն իսկ լոյնաց և միայն Խորենացին դարձրեց իր ուշադրութիւնը նր վրա... Ակնբը և է, որ այս գիրքը ի հնումն չէ եղել գրատպւ Մ. Խորենացուն մօտաւոր ժամանակներում, և նրա հիմնակը վերագրել է մի ինչ Մար-Աբասին, մեծն Աբաս

ժամանակակցին: Այն ժամանակներում անգամ (Խորենացուց
փոքր ինչ առաջ) այս մատեանը իր չնչին բովանդակու-
թեամբ և անքննողական մեկնութեամբը ոչ մի բարեբոյն
մարդի ուշադրութիւնը չէ դարձնում իր վրա, իսկ Խորենա-
ցուն կաշառել է միայն նրանով, որ Հայաստանի պատմու-
թեանն է վերաբերել, որի վրա երբէք ոչինչ չէ եղել գը-
րած... Մովսէս Խորենացու համար հանգամանքները այնպէս
էին դասաւորուել, որ ստիպուած է եղել, որտեղից էլ որ
լինէր, ստեղծել Հայաստանի պատմութիւնը: Յարգանքով
վերաբերուելով ամենայն գրականական աշխատանքին, ի բը-
նուստ բարեխիղճ Մովսէսը չէր կարող ինքը յօրինել պատ-
մութիւնը առանց աղբիւրի, առանց մի ակնաւոր հեղինա-
կութեան, մէկ խօսքով՝ առանց մի ձեռքածու գրքի... Բայց
մի անգամ գտնելով այսպիսի մի գիրք, հիացած, ողջագու-
րում է նրան, պատրանքներից զերծ աչքով չէ նայում նրա
վրա, չէ քննադատում նրան. նա գտաւ այն գիրքը, որը մեծ
դժվարութիւններից է նրան հանում: Խորենացուն առաջար-
կում են գրելու Հայաստանի պատմութիւնը, բայց նա չու-
նի մի որ և է աղբիւր, իսկ բերանից բերան անցնող աւան-
դութիւններին չէ հաւատում, անուանելով նրանց անհեթեթ
բանք: Ընդհակառակն՝ պատահելով հարկաւոր գրքին, որը
պսակուած է հրաբուրիչ վերնագրով ու նուիրական վաղնջա-
կանութեամբ, նա համարձակ և միանգամայն հաւատ է ըն-
ծալում նրան...

Խորենացու պատմութեան առաջին գիրքը հիմնովին
ուսումնասիրելուց լետոյ դժուար չէ գալ այն եզրակացու-
թեան, թէ Մար-Աբասը յօրինել է Հայաստանի պատմութիւ-
նը, քաղելով նրա բովանդակութիւնը Հայաստանի աւանդու-
թիւններից, սոսնձելով և լարմարացնելով Կտեսիասի առաջաւոր
Ասիայի պատմութեան շրջանակներին, որը ոչ այլ ինչ է
եթէ ոչ նոյնպէս աւանդութիւնների և ասացուածների ար-

գասիք: նոյն իսկ պտղածնութեան համար Մար-Աբասը նախնիք է սրսնում և չը գիտենալով պատեհագոյնը, նա հաւատացնում է ընթերցողին թէ ինքը չէ յօրինողը, այլ արտագրել է մի մատեանից, որը Ալէքսանդրի հրամանով է եղել թարգմանուած... Մի ուրիշ տեղ (գր. ա. գլ. XIV) նա իր աղբիւրը անուանում է թագաւորաց մատեան, — այս ձեւն ու ոճը մտաբերում է մեզ Կտեսիասի մի տեղը (Diod. II XXXII)... Մար-Աբասի փոխառական կտխումն Կտեսիասից ակնեբւ է...

Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունած ժամանակից սկսած մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը — սա այն ժամանակաշրջան հարկաւոր է համարել, երբ ամբողջ Հայաստանում տիրապետում էր ասորի գրականութիւնը, գեւ ևս III դարում Բարդեսան գրում է Հայաստանի սլաւութիւնը, որի հատուածները պահպել են Խորենացու գրքումը. քրիստոնէութեան ժամանակ ասորի Զենոբը *) ասորի լեզուով գրում է Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու պատմութիւնը... Այսպիսի հանգամանքներում զարմանալի չէ, եթէ մի ինչ դիտնական ասորու խելքին մտել է Հայաստանի ամբողջ պատմութիւնը գրելու: Մար-Աբասի գործած խեղաթիւրութիւնը միայնակ չէ ասորի գրականութիւնում. նոյն իսկ Խորենացին, որ հաւատ է ընծայել Մար-Աբասի յառաջաբանին, նոյն վստահութեամբ վերաբերուել է ևս մի ուրիշ երկասիրողին, որը իր վերջաբանութիւնում ժամանակակից է անուանում իրան Եղեսպալի Աբգարին և Փրկչին. մեր խօսքը Լաբուբնի կամ Լիբուբնի վրա է, որը սրբազրոզի սխալմամբ Խորենացու պատմութիւնում Ղերուբնայ է անուանած՝ «Ղերուբնայ որդի Ափշագարայ դպրի գրեաց զամենայն գործըս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ. և եղ ի գիւլանին յԵղեսպալի»: Բայց այժմ յայտնի է,

*) Պատմութիւն Տարօնոյ. Զենոբ Ասորի. 1832. Վենետիկ:

որ սա վաղ քան երրորդ դարը չէր կարող գրուել և հեղինակը ունեցել է իր պատճառները խարդաւանելու իր բարեպաշտ ընթերցողներին:

Աերևը մենք ասացինք թէ Մար-Աբասի գիրքը ոչ ոք չէ կարգացել բացի Խորենացուց... Սերէոսի գրքի առաջ *) մենք կը կրկնենք նոյնը, բայց հետեւեալ պայմանով. ոչ ոք, իրաւ է, այնպէս քաղուածներ չէ արել Մար-Աբասից, ինչպէս անուժ է Խորենացին, բայց Սերէոսի գրքից երևում է, որ այս վերջինն էլ քաղուածներ է անում Մար-Աբասից, տալով նրան Մարաբայ Մծուբնացի փիլիսոփայ անունը. Այն խօսքերը, որոնցով ծանօթացնում է նա մեզ այս գրքի հետ, նոր լոյս են ձգում Մար-Աբասի, նոյնպէս և նրա ժամանակի վրա... «Անդ հայելով, պրամում է Սերէոսը,—ի մտեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուբնացու, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ զրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայնիցն:»

«Բանցի զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային պարսից և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ գիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն հայոց և պարթևաց, յունարէն գպրութեամբ. զոր իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս:»

«Ես Ա.գ.ա.թ.ան.գ.ե.զ.ո.ս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի գիււանէ արքունի, զոր փոքր մի և

*) Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն և սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մտիթարայ Անեցւոյ. Ս. պ. 1879.

ապա յիւրոււմ տեղւոջն տեսցես զպատճէնն *)»:

Սերէոսի հեռաւոր պատմութիւնից մենք համոզուած ենք, որ Խորենացու Մար-Աբաս Կատինան Սերէոսի՝ Մծուրնացի փիլիսոփայ Մարաբայն է: Ի՞նչ է դուրս գալի: Խորենացուց մենք գիտենք, որ Նինուէից բերած պատմութեան մի մասը Վաղարշակն է քանդակել տալի արձանի վրա Մրժբին քաղաքում, իսկ Սերէոսի պատմածումը մենք պատահում ենք այն մարդին, որը կարգացել է և արտադրել է այս արձանի վրա գրած պատմութիւնը... Բացի այդ՝ Սերէոսի կարծիքով այս արձանը դրուել է 500 տարի ուշ, քան Խորենացու մատնացոյց արած ժամանակը, որովհետև նա վերագրում է այդ գործը Տրդատին և նրա ոչ պակաս յայտնի քարտուղար Ազաթանգեղոսին, որք եղել են III դարի վերջերում և VI տարի սկզբում... Այսպէս, մենք հասանք այն կէտին, որտեղ կարելի է անել միայն մի ենթադրութիւն, որը կարողանայ համաձայնել Մար-Աբասի վրա մեր ասածները Սերէոսի հատուածի հետ: Այս ենթադրութիւնը հետեւեալն է. Մար-Աբասը (կամ նա, ով վարագուրվում է այս անունով), III—IV դարուայ ասորի գիտնականը, պատահմամբ եղել է Սերէոսի յիշած աւերակները փորելուց և արտադրել է այն արձանագրութիւնը, որը պարունակում էր Հայաստանի դիւզազնական պատմութիւնը: Այս արձանագրութիւնի պատճէններից մէկը ընկնում է և Սերէոսի ձեռք: Նոյն իսկ արձանագրութիւնը միտք է տալի Մար-Աբասին կեղծագրելու աւելի ընդարձակ և աւելի կարգաւորեալ Հայաստանի պատմութիւն...

III

Հայոց հիմաւորց պատմական աւանդութիւնների բնութիւնը

Հայոց ծագումն Խորենացին հանում է Նոյից. Նոյ, Յա-

*) Տես պատմ. Վարդանանց, ապ. ի Վենետ. եր. 31, 35.

Արաքսը և լայնացնելով իրանց սահմանները, արմէնները պիտի ընդհարուէին հայոց հետ հարաւային Հայաստանում: Դրական աղբիւրներից մեզ ոչինչ յայտնի չէ թէ՛ Քնչ հետեւանք ունեցաւ այս ընդհարումն: Երևի, շատ հաւանական է, որ արմէնները յաղթուեցան հայերից, որոնց ազգային անունը դառնում է ընդհանուր երկու իսկ ցեղի համար, այնպէս որ արմէնները և հայերը սկսում են անուանել իրանց մի և նոյն հայ անունով: Յայերը և պարսիկները, որք ծանօթ էին արմէնների հետ առաջ էլ, շարունակում են տալ նրանց նոյն իսկ ցեղային, Արմէն, անունը, որպէս այժմ մենք ենք անում ունգարների հետ, կոչելով նրանց ունգարներ, թէ և իրանք, խառնուելով մաճառների հետ, վաղուց է որ դադարել են համարել իրանց ունգար...

Երկու ցեղերի միանալը ՚ի մի քաղաքական ամբողջութիւն պիտի արտադատուէր ժողովրդային աւանդութիւնների սերտ միաւորութիւնից... Եւ որովհետև Արմէնները Արմենակին էին համարում իրանց նահապետ, իսկ հայերը Հայկին, ուրեմն՝ ըստ բանաստեղծական ճշտութեան օրէնքների պահանջմանց՝ Արմենակը և նրա յաջորդները պիտի խառնուէին Հայկի և նրա ընտանիքի հետ: Այս երկու ընտելացած ասացուածների ո՞ր նախնանունը (ЭПОНИМЪ) պիտի բռնէր առաջին տեղը: Յայտնի բան է — Հայկը, որովհետև հայերը Արմէնների հետ ունեցած ընդհարումներից յաղթող են դուրս եկել (ենթադրութիւն), երկրորդ՝ որովհետև արմէնները սկսան անուանուել հայ, թողնելով օտար ազգերի կամքին տալ իրանց նախկին՝ արմէն՝ անունը: Ընդունելով հայ անունը, ի հարկէ, նրանք իրանց նահապետ պիտի շինէին Հայկին և պիտի հանէին սրան իրանց նախնի ցեղապետների գլուխը, իսկ իրանց հարազատ նախնանունը դնել նորի կոչման տակ, կամ կոչել նրան Հայկի որդի: Այսպէս իսկ վարուեցան: Թէ այդ չէ եղել նախկին ասացուածներում, երևում է նրանից, որ

ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն *)»։
 Սերէոսի հեռաւոր պատմութիւնից մենք համոզուած ենք, որ Խորենացու Մար-Աբաս Կատինան Սերէոսի՝ Մծուրնացի փիլիսոփայ Մարաբայն է։ Ի՞նչ է զուրս գալի։ Խորենացուց մենք գիտենք, որ Նինուէից բերած պատմութեան մի մասը Վաղարշակն է քանդակել տալի արձանի վրա Մրժբին քաղաքում, իսկ Սերէոսի պատմածումը մենք պատահում ենք այն մարդին, որը կարգացել է և արտագրել է այս արձանի վրա գրած պատմութիւնը... Բացի այդ՝ Սերէոսի կարծիքով այս արձանը դրուել է 500 տարի ուշ, քան Խորենացու մատնացոյց արած ժամանակը, որովհետև նա վերագրում է այդ գործը Տրդատին և նրա ոչ պակաս յայտնի քարտուղար Ագաթանգեղոսին, որք եղել են III դարի վերջերում և V I տարի սկզբում... Այսպէս, մենք հասանք այն կէտին, որտեղ կարելի է անել միայն մի ենթադրութիւն, որը կարողանայ համաձայնել Մար-Աբասի վրա մեր ասածները Սերէոսի հատուածի հետ։ Այս ենթադրութիւնը հետևեալն է. Մար-Աբասը (կամ նա, ով վարագուրվում է այս անունով), III—IV դարուայ ասորի գիտնականը, պատահամբ եղել է Սերէոսի լիշած աւերակները փորելուց և արտագրել է այն արձանագրութիւնը, որը պարունակում էր Հայաստանի գիւցազնական պատմութիւնը։ Այս արձանագրութիւնի պատճէններէց մէկը ընկնում է և Սերէոսի ձեռքը։ Նոյն իսկ արձանագրութիւնը միտք է տալի Մար-Աբասին կեղծագրելու աւելի ընդարձակ և աւելի կարգաւորեալ Հայաստանի պատմութիւն...

III

Հայոց ճիմարուրց պատմական սուսնդուրիւնների բննութիւնը

Հայոց ծագումն Խորենացին հանում է Նոյից. Նոյ, Յա-

*) Տես պատմ. Վարդանանց, տղ. ի Վ. ենեա. եր. 31, 35.

բեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ, — առանց մատնացոյց անելու աղբիւրները թէ՛ սրտեղից է նա քաղել այդ: Օրինակ՝ Թիրասի վերաբերմամբ նա ասում է՝ «այլ այսպէս զսա կարգեալ զտաք ի յուշմագունէ ումեմնէ և լընթերցասիրէ Ասորոյ» (?): Թորգոմից լետոյ հայոց ազգաբանական սերունդներին նա այսպէս է կարգաւորում՝ Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Ամասիայ, Գեղամ, Հարմայ, Արամ, Արայ Գեղեցիկ: Սրանց վերաբերմամբ հաւատացնում է թէ՛ «Եւ է ճշմարիտ և մի ոք լերկուօացի, քանզի պատմէ մեզ զայսոսիկ յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս» և այլն... Այսպէս, օտար աղբիւրների զօրութեամբ Խորենացին իր ազգի ազգաբանութիւնը հասցնում է մինչև Նոյը և մանրամասնութիւնների համար դիմում է իր գլխաւոր աղբիւրին, ասորի Մար-Աբաս Կատինային, քաղում է այնտեղից այն ամեն տեղեկութիւնները, որոնց հարկաւոր է տեսնում որդւոց յորդիս հազորդելու համար...

Պ. Պատկանեանը մտաբերում է իր ընթերցողներին հայոց պատմութեան առաջին գրքի IX—XV գլխների կարճառօտ բովանդակութիւնները: Մենք աւելորդ ենք համարում մեր ընթերցողների համար առաջ բերելու պատմութեան ակնարկած տեղերը, ենթադրելով, որ իրանք ընթերցողները, եթէ հարկաւոր կը տեսնեն, անմիջապէս կը դիմեն Խորենացուն: Այնու ամենայնիւ երեք փոքրիկ քաղուած կանենք. 1, «Երթեալ բնակէ (Հայկի վրա է խօսքը) ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, (Արարատի) յորում սակաւք ի մարդկան է յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնագանդ իւր արարեալ»... 2, «Շինէ (դարձեալ Հայկը) և գիւղ մի և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշի և աստանօր պատմութիւնս. հարաւոյ կողմանէ դաշտի սայսորիկ առ երկայնանստիւ միով լերամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնագանդել գիւցազինն»: 3, «Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ

Արմենական, շինէ զմասն ինչ ի Հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեառն անուանէ յանդազոյն լիւր անուն Արաղած, (այժմ Ալագեազ) և զկալուածսըն՝ սոն Արաղածու: Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յուրով տեղիս գտան բնակեալ ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր սահաւք յառաջ քան զգալուստն բնկին մերոյ նախնոյն Հայկայ: Այս հատուածներէց երևում է, որ ինքը Խորենացին չէ համարում հայերին Հայաստանի բնիկ, նախնի բնակիչներ—աբորիգեններ կուզեմ ասել...

Մենք իր տեղում նկատեցինք, որ Խորենացին իր պատմածները (նրա կարծիքով պատմական) հաստատելու համար առաջ է բերում ազգային երգերի նշխարքը, նշանացի առնելով աւանդութիւնների վրա, որք լսվում էին նրա ժամանակներում: Չը նայելով ժողովրդական մտաց այս վաստակներին, որոնց ուղղակի մատնացոյց է առնում նա, եթէ ուշադրութիւն զարձնենք նրա ոճի և մեկնութեանց ձևի վրա,— մինչև անգամ այն գլխներում ևս, որոնց Մար Աբասից է նա փոխառնում,— մենք կը գտնենք աներկբայելի բանաստեղծական ծագման յատկանիշներ: Այս է պատճառը, որ մենք պնդում էինք,—ասում է պ. Պատկանեանը,— թէ Մար Աբասը ոչ թէ Նինուէի դիւանից, այլ իր ժամանակակից ժողովրդային աւանդութիւններից էր քաղում Հայաստանի Հին պատմութեան աղբիւրը: Հեղինակը նկարագրում է իր դիւցազներին, որք եղել են Քրիստոսից առաջ աւելի քան 2000 տարի, այնպիսի խօսքերով, որոնց մէջ անկարելի է չը նկատել Հին աւանդութիւնների բանաստեղծական հետքերը... Ահա թէ որպիսի անուններ է տալի նա Հայկին. «զեղասպառազ և անձնեայ, քաջագանգուր, խալտակն և հաստաբազուկ. սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ. ընդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն միապետել

ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց»... Տիգրանի վերաբերմամբ գրում է՝ «խարտեաշս այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք զունեան և մեղուակին...» Նոյնը յայտնվում է Ծամիրամին և Աժդահակին ընծայած գլխներում... Քանի որ աւելի և աւելի մօտենում ենք Խորենացու ժամանակին, այնքան աւելի ստէպ ենք պատահում նրա արած ակնարկութիւնների հետ ժողովրդային վիպասանութեանց վրա: Սրինակի համար՝ «Արտաշխի (89—129) Բրիտոսից լետ» վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ (Սահակ Բազրատունուն) ի վիպասանացն, որ պատմեն ի Գողթան... այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ լերգս վիպասանացն, բայց լիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք»: Այս լիշատակելը և ճշմարտելը կայանում է նրանում, որ նա ժողովրդային վէպի բովանդակութեան կմախքն է մեզ հաղորդում, անուանելով նրան պատմութիւն: Սրանից լետոյ դիւրին է հասնել այն եզրակացութեան թէ՛ Հայաստանում ի հնումն եղել են պատմական և վիպական երգեր, եղել են մինչև անգամ նոյն իսկ Խորենացու ժամանակում և մանաւանդ՝ գինաւէտ և բարեբեր Գողթան դաւառում:

Մար Աբասի պատմած աւանդութիւնները, որք տեղ են գտել Խորենացու պատմութեան մէջ, նրա IX—XV գլխներում, այս աւանդութիւնները—ասում ենք—նաև նրանց ծագումն և յաջորդութիւնը քաջ ըմբռնելու համար, պատկառելի պրօֆեսօրը ենթադրութիւն է անում: Նա ասում է. քառեակ, եթէ ոչ աւելի,—առանձին ասացուածների կամ աւանդութիւնների համախմբութիւններն են եղել աղբիւր Մար Աբասի հայոց նախկին պատմութեան համար: Իսկ լիակատար հայոց պատմութեան անագանեղ յօրինողի գրչի տակից այս չորս վիպասանական համախմբութիւնները արհեստապէս փոխադարձ շաղկապուած են գուրս եկել:

Այս քառեակ վիպասանական համախմբութիւններին (ԱՌԵՂԵ) նա վերաբերում է.

1) Արմենակի, Արմէն ցեղի նահապետի, և նրա լաջորդների վրա ասացուածները: Գործողութեան տեղը՝ Արաքսի գետաբերանից սկսած դէպի արևելք—մինչև Նախիջևան, բուն Արմէնիա, սկզբում՝ Այրարատեան աշխարհ, վերջումն՝ այն երկիրները ևս, որք Արաքսից դէպի հիւսիս են և մինչև այդ գետի Կուրի հետ խառնուելը:

2) Հայկի, հայոց ցեղի նահապետի և նրա լաջորդների վրա ասացուածները: Գործողութիւնը կատարվում է հարաւային Հայաստանում, Վանայ լճի շրջակայքում, Խորենացու և սեմականների Արարատը, ասորեստանեայց արձանագրութիւնների Ուրարտուն:

3) Արամի վրա ասացուածները, որպէս հայոց պատմութեան պաթերազմական մեծագործութեանց և աշխարհակալութեան շրջանի դիմառնումն, և Հայաստանի, որպէս քաղաքական մարմնոյ սահմանների նշանադրումն:

4) Ասացուածներ Արալի վրա, որի կեանքը շաղկապած է հայոց հարաւային աւանդութիւնների հետ Շամիրամի վերաբերութեամբ:

Ենթադրենք թէ՛ պատմական ժամանակներից առաջ՝ մի որ և է ժամանակ՝ տիրապետում էին ամբողջ Հայաստանի տարածութեանը երկու ցեղ. հիւսիսում, Արաքս գետի ափերի վրա, Արմէնները, իսկ հարաւում՝ Վանայ ծովի եզերքում՝ Հայերը: Արմէնները իրենց ասացուածներում հանում են իրենց ծագումը Արմենակից *), հայերը—Հայկից: Անցնելով

---

*) Սերէոսի ակնարկութիւնը և Ներսէս Շնորհալու ուղղակի հաստատութիւնը՝ որ «Յիսուս որդի» բանահիւսութեան մէջ ասած է. «Հայկ զԱրմենակ որդի ծնեալ, յԱրմէ ազգ մեր Արմէն կոչեալ»:

Արաքսը և լայնացնելով իրանց սահմանները, արմէնները պիտի ընդհարուէին հայոց հետ հարաւային Հայաստանում: Դրական ազդեւորներից մեզ ոչինչ լայտնի չէ թէ՛ Քնչ հետեւանք ունեցաւ այս ընդհարումն: Երևի, շատ հաւանական է, որ արմէնները լաղթուեցան հայերից, որոնց ազգային անուընդ գառնում է ընդհանուր երկու իսկ ցեղի համար, այնպէս որ արմէնները և հայերը սկսում են անուանել իրանց մի և նոյն հայ անունով: Յայերը և պարսիկները, որք ծանօթ էին արմէնների հետ առաջ էլ, շարունակում են տալ նրանց նոյն իսկ ցեղային, Արմէն, անունը, որպէս այժմ մենք ենք անում ունգարների հետ, կոչելով նրանց ունգարներ, թէ և իրանք, խառնուելով մաճառների հետ, վաղուց է որ դադարել են համարել իրանց ունգար...

Երկու ցեղերի միանալը ՚ի մի քաղաքական ամբողջութիւն պիտի արտագատուէր ժողովրդային աւանդութիւնների սերտ միաւորութիւնից... Եւ որովհետև Արմէնները Արմենակին էին համարում իրանց նահապետ, իսկ հայերը Հայկին, ուրեմն՝ ըստ բանաստեղծական ճշտութեան օրէնքների պահանջմանց՝ Արմենակը և նրա յաջորդները պիտի խառնուէին Հայկի և նրա ընտանիքի հետ: Այս երկու ընտելացած ասացուածների ո՞ր նախնանունը (ЭПОНИМЪ) պիտի բռնէր առաջին տեղը: Յայտնի բան է — Հայկը, որովհետև հայերը Արմէնների հետ ունեցած ընդհարումներից լաղթող են գուրս եկել (ենթադրութիւն), երկրորդ՝ որովհետև արմէնները սկսան անուանուել հայ, թողնելով օտար ազգերի կամքին տալ իրանց նախկին՝ արմէն՝ անունը: Ընդունելով հայ անունը, ի հարկէ, նրանք իրանց նահապետ պիտի շինէին Հայկին և պիտի հանէին սրան իրանց նախնի ցեղապետների զուխը, իսկ իրանց հարազատ նախնանունը դնել նորի կոչման տակ, կամ կոչել նրան Հայկի որդի: Այսպէս իսկ վարուեցան: Թէ այդ չէ եղել նախկին ասացուածներում, երևում է նրանից, որ

Արմենակը և նրա լաջորդները գործում են բոլորովին այլ տեղերում, այսինքն՝ Արաքսի ափերում, և ոչ այնտեղ, որտեղ էին Հայկը և սրա որդիքը՝ Կազմոս, (sic) Խոռ, Մանաւազ և այս վերջինի որդին, Բազը, — հարաւային Հայաստանում, Վան լճի շրջակայքում: Խորենացին (գր. Ա. գլ. V) հաշոււմ է հայոց ազգաբնակութիւնը ըստ Աբիւղենոսի *), ցածից դէպի վեր այսպէս՝ «Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արմալիսեայ, Արամենակայ, որ եղև և այլն... Այս շարքում Արմենակի սերունդներին ենք միայն պատահում, իսկ Հայկի և նրա սերունդների վրա ոչինչ չէ ասում: Սրանից կարելի է եզրակացնել թէ եղել է և մի ուրիշ հայոց ազգաբանութիւն առանց Հայկի: Հաղորդելով Հայկի գաղթականութիւնը Բաբելոնից, ան ազանեղ տարեգիրը դիտաւ որ ութ եւամբ աւելցնում է թէ՛ Հայկը հեռացաւ Բաբելոնից լեռ ծնանելու զորդի իւր զԱրմենակ... Այս հաւաստիքով տարեգիրը կամեցել է անբողոքապէս կապել Արմենակի տոհմը Հայկի տոհմի հետ... Բայց, ըստ Սերէոսի, Հայկը գաղթում է Բաբելոնից, երբ ծնվում է Արայ գեղեցիկն անգամ, ուրեմն՝ Հայկը գաղթում է դէպի Արարազ իր տասը սերունդի հետ... Ակներև է՝ որ Կազմոսը հայերի հնագոյն ասացուածներում Հայկի անդրանիկ որդին է եղել, իսկ Արմենակը լեռայ է մտցրած Հայկի ու Կազմոսի մէջ: Սերէոսի խմբագրութեամբը Կազմոսը իրկու անգամ անուանուած է Հայկի թուռն, իսկ մի անգամ ուղղակի Հայկի որդի:

Սրանից լեռ լարդելի պրոֆէսորը ընդարձակ տեղ է տալի հետևեալ անունների մեկնութեանցը. *) Հայեր, Արմէն-

*) Ենթադրենք թէ՛ իրաւ այդ տեղը գտնվում էր Աբիւղենոսու մ:

**) Այս ասարկայի նկատմամբ կառավարիկենք նոյն հեղինակի «Нѣскольکو словъ о названіяхъ древнихъ Армянскихъ мѣстцѣвъ» Сиб. 1871.

եր, Թորգոմեան ազգ, Թորգուրմ, Մագոգ... Արարատ, Այրարատ. Արարադ և Սարարադ: Բանը նրանումն է, որ Խորենացու թարգմանիչներից և մեկնիչներից մի քանիսը խառնել են մէկգմէկու հետ Այրարատ և Արարադ խօսքերը, իսկ Փառաստոս Բիւղանգացու գաղղիներէն թարգմանիչը, պ. Էմին, Արարատի տեղ է ընդունել Սարարատը (le mont Ararat le Masis des Armenienes), վերագրելով Սարարադ բառը սրբազրոյի սխալմանը (տ. Collect ses histor. ևսլն 1. p. 218): Այս խօսքերի մեկնութիւններից լետոյ պ. Պատկանեանը եզրակացութեանց է գալի՝

ա. Այրարատ յայտնի աշխարհ է Արաքս գետի կողմերում և նրան չը պիտի խառնել Արարադի հետ:

բ. Աստուածաշնչի Արարատը և ասորիների Արարադը սիմական հեղինակների մօտ նշանակում է Հարաւային Հայաստանը հանգերձ Բուրգստանի լեռներով, որք բաժանում են Հայաստանը Միջագետքից:

գ. Սարարադը, որի վրա ըստ ասորի աւանդութեանց, նստաւ Նոյեան տապանը՝ չէ Մեծ Արարատը, այլ Հարաւային Հայաստանի լեռների մի գագաթն է:

Բայց դառնանք կրկին Խորենացու պահած աւանդութիւններին: «...լետ ծնանելոյ գորդի իւր զԱրմենակ ՚ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնաց լերկիրն Արարադալ...» Բաբելոնը այստեղ սրտեղից մէջ ընկաւ, պատահամբ, թէ ստուգիւ եղել է նա աւանդութեան մէջ: Մենք յօժար ենք կարծելու վերջինը, նշմարելով նրա մէջ ակնարկութիւն լատուկ պատմական իրողութեան վրա: Հին—Ասորեստանեայի արձանագրերը Հայաստանի ընակիչներին Ուրարտա անունն են տալի: Այս անունի փոխարէն ստէպ գործ են ածում մի ուրիշը ևս, որը կարգացվում է Ակկադի (տ. Սարգ. արձ. 1. 21) Նոյն իսկ արձանագրերի մէջ արք վերջին անունով կոչվում էին նոյնպէս Բաբելոնի ոչ սեմական ընակիչները: Այս հան-

գամանքը ցոյց է տալի հարաւալին Հալաստանի բնակիչների
աջակցութիւնը հին բաբելացիներին հետ: Եթէ այս, Ակկադի,
անունը փոխենք, մի այլ՝ աւելի յայտնի՝ անունով, Քաղզէացի,
մենք կը գանք նոյն իսկ եգրակացութեան: Աւելորդ է երկարա-
բանել թէ քաղզէացիք Բաբելոնի հին բնակիչներն էին*).... Այս-
պէս մենք տեսնում ենք, որ Միջագետքի հիւսիսային և հարաւա-
լին ծայրերումը բնակվում էին մի և նոյն ժամանակ նոյն իսկ ցե-
ղի երկու ճիւղը և կոչվում էին մի անունով.... Գլխաւորը այն է,
որ նրանք, ըստ երևութիւն, ընդունում են այդ ազգակցութիւնը:
Մենք կարծում ենք, ասում է պ. Պատկանեանը, — որ հա-
րաւալին հայերի (Ուրարտա) ու Բաբելացիների այս աջակցու-
թեամբն է հարկաւոր մեկնել այն հանգամանքը, որի վրա
խօսում է Գարեհի իր Բիսուտունի արձանագրում (Bh. III.
75—81 spieg) այսինքն հայերի ապստամբութիւնը Բաբել-
լոնում. «Ասում է Գարեհի արքայն՝ այն «ժամանակ, երբ
Պարսկաստան էի և Մարաց երկրում, բաբելացիք երկրորդ
անգամ ապստամբուեցան ինձ դէմ: Մի մարդ, Արակ անու-
նով, Արմէն, Գանդիտալի որդին նշկահեց ինձ: Կայ Բաբելո-
նում Գուբանայ վայր, որտեղ նա նշկահուածն սկսեց: Նա
ստում էր և ասում. Ես նաբուէկուդրասարա, որդի
Նաբունիդի եմ: Այն ժամանակ Բաբելոնի բնակիչները
անջատվեցան ինձանից և անցան Արալի կողմը: Նա տիրեց
Բաբելոնը և գառաւ Բաբելոնի արքայ...»

Բաբելացիների անկախութեան սէրը յայտնի է ամենին,

*) Այս խնդիրը աւելի մանրամասնօրէն աշխատասիրուած է ի Essai de Commentaire des fragments cosmogoniques de Bérosee par Lenormant, Paris, 1872 p. 48—55.

**) Արձանագրի բովանդակութիւնը տ. պ. Կոստովիչի— Inscriptioes-Palaco-persicae Achaeme nidarum Petrop. 1872 p. 35—36 Inscrip. Behistani III, 13—14: Նայնպէս Journal of R. Asiatic. Society.

որք իմաստասիրել են նրանց, վերջին ժամանակներում լույս տեսած, պատմական հաւաստի լիշատակները: *) Ասորեստանցիներէ տիրապետութեան ժամանակներում տասնեակ անգամներ յօտի են կանգնում նրանք ընդդէմ Ասորեստանի և, հնազանգելով միայն ոյժին, ընդունում են նրա գլխաւորութիւնը: Իսկ եթէ նոյն իսկ բարեւաջիները լօժարակամ համաձայնուեցին ընդունելու Արակին իրանց թագաւոր, ուրեմն՝ աներկբայելի է որ՝ այս անձնաւորութիւնում տեսնում էին նրանք իրանց քաղզէացուն: Այսպիսի փաստը, լենուելով ուրիշ կողմնակի հանգամանքների վրա, ստանում է ծանրակշիռ նշանակութիւն Աւարտու և Բաբելոնի քաղզէացիների ազգակցութեան հարցումը... Եւ եթէ աւանդութիւնը մտաբերել է այս ազգակցութիւնը և արտայայտել է այս իրողութիւնը Հայկի Բաբելոնից դէպի Արարազի լեռները գաղթելումը—կատարել է այն, ինչ որ պիտի անէր ժողովրդային աւանդութիւնը. այսինքն՝ իր կամեցածի պէս լուսաւորել է իրողութիւնը և նրա պատճառը...

Բէլի ու Հայկի պատերազմը Արարազում այսպէս է մեկնում մեր պատկառելի հիղինակը:—Յայտնի է, զրում է նա, —որ Բէլ Բաբելոնում և Ասորեստանում պաշտօնաւոր բաճրագոյն դիցերից մէկն էր: Ասորեստանցիները կոչում էին իրանց Բէլի ազգ: Ասուրից լեա **) անմիջապէս նրա անունն էր բացականշում... Իսկ հայերը անուանում էին իրանց Հայ-

*) M. Ienant, Annales des Rois d' Assyrie, Paris, 1874 p. 53: S. նմանապէս Hur. lenormant, *les premières civilisations*, t. II, 1884 գլուխ՝ Un patriote babylonien du VIII siècle avant notre ère, հմ: 203—309

**) S. J. Rawlinson, *The five great Monarchies of the ancient eastern world*. Second Edition, London 1871 II, հմ. 12—14: նոյն հեղինակինը, *History of Herodotus* New Edition, London, 1862, vol 1, p. 488—493:

կի որդիներ: Հայկ աստղաբաշխութեան մէջ նշանակուած Սրիոնի համաստեղութիւնը և շատ կարեւրի է որ այս անունը ի հնումն ունեցել է գիւցաղնական ևս նշանակութիւն, որ պէս Ասուրը և Բէլը: Կարգալով ասորեստանցիների արձանագրերում նրանց յարատև արշաւանքները Ուրարտայ աշխարհի վրա, ահամայից նշմարում ենք՝ քերթողի վիսպական պատմածներում Բէլի ու Հայկի սքորմանց վերաբերմամբ՝ իսկական աւանդութիւն—անվերջ և դարևոր տևած պատերազմը ասորեստանցիների. և հայերի մէջ: Այդ աւանդութիւնները չեն անհետացել ազգի բերանից մինչև մեր ժամանակները անգամ: Նոյն իսկ տեղերում, այսինքն՝ Վանայ լճի շրջակայքում, Բէլու բնակիչները համարում են իրանց գիւղը Բէլի թաղուած տեղը: Փոքր ինչ գէտի հիւսիս, նոյն լճի արևմտեան եզրում, գտնվում է Ներբովթ լեռն (մտաբերեցէք Բէլ Ներբովթ) և այստեղ իսկ գտնվում է բաւականին խոշոր քարերի մի շարք: Սրանց վերաբերմամբ բնակիչները պատմում են թէ սրանք Ներբովթ թագաւորի ուղտերն են եղել: Այս Ներբովթը ուղեցել է Աստուած դառնալ և թէ իբր ճշմարիտ Աստուածը քար է դարձրել նրա ուղտերին, իսկ ինքը՝ Ներբովթ զահավէթ կորել է ի վիհս երկրի (?): Ուրեմն աւանդութեան և այս մասը պատմական հիմք ունէ....

Խոռ, Մանաւազ, Բազ անունները ստեղծված են հետևեալ աշխարհագրութեան անունների մեկնութեանց համար. Խոռ-խոռունիք (ասորեստանցիների khar khar-ը) Մանաւազեան և Բզնունեանց կալուածքներ, Մանաւազակերտ: Այս ամեն լիշած տեղերն Հայկի նուաճեալ տեղերն են: Այս անունների շարքում Կազմոս անունը շատ օտարոտի է լսվում մարդու ահանջին իր յունական վերջաւորութեամբ, նաև իր

*) Ներսէս Սարգիսեան Տեղեկագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս: Վ.Ե.Ն. 1864 հ.մ. 251, 274.

ակներև սեմական ծագումովր: Կաղմա հրէաբէն նշանակում
է արեւելք, իսկ լուսնոյ աւանդութիւններում Կաղմը նշան-
ակում է Փիւնիկեցիների զաղթատեղին Յունաստանում: Այս
երկու վերջին մեկնութիւնները մեզ համար կողմնակի միայն
նշանակութիւն ունեն, — բանը նրանումն է, որ Հայկի տոհ-
մական երկիրները ստացել է Կաղմուր, ուրեմն՝ հայոց սկզբ-
նական երկիրը, Ասորեստանի հիւսիսում, որա անուհով պիտի որ
ընչված լինէր: Կաղմեան իշխանութիւնը տեւել է երկար ժամա-
նակ և Խորենացին քանիցս անգամ յիշում է, երբ խօսքը գալիս է
Ասորեստանի հարևան հողերի վրա. «Եւ քանզի զարեւելեանն և
հարաւայինն նուաճեալ (խօսքը Արամի վրա է) ի ձեռն լանձ-
եալ էր երկու ցեղիցս այսոցիկ սիսակեանցն զարեւելս և
որք ի Կաղմեա տանէն զասորեստանին... (գր. ա. դլ. VIX):
Կաղմեան «տունը» յիշվում է Խորենացուց Աղադրակի ևս,
դատմական ժամանակում: Սրանից յետոյ հասկանալի է դառ-
ում ինչո՞ւ տարեգիրը (կրկնելով քերթողի խօսքերը) Կաղմու-
րն թողնում է Հայկի նախկին երկրումը և չէ տանում նրան
էպի հիւսիս Արաքսի ափերը. Կաղմուր հարկաւօր է եղել
որան «Կաղմեան տան» անունը մեկնելու համար...

Գանք Արմենակին, Արմէն, Արմէնիա խօսքերի նախնա-
ունին, որին տարեգիրը անուանում է Հայկի որդի: Մենք
երևը ասացինք թէ Արմենակը նախկին աւանդութիւններում
ը պիտի որ ազգակցութիւն ունենար Հայկի հետ և թէ
որհետեւ է մտցրած սրա անունը Հայկի ու Կաղմուրի մէջ...

Արմենակի դէպի Այրարատեան երկիրը զաղթականու-
եան բոսից, այսինքն, երբ՝ «առեալ զամենայն բազմու-
թիւնն խաղալ յարեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ ի ջանէ ի խորին
աշտավայրի միոյ» և այլն, — այս բոսից, ասում ենք, — վեր-
անում են աւանդութիւններում հայոց հիւսիսի ամենայն
նշ յարաբերութիւնները հարաւի հետ: Այրարատեան աշ-
արհը, որը ամեն ժամանակներում համարվում էր Հայաս-

տանի սիրար ու կենտրոնը, մօտաւորապէս գտնուում է Ալփայ-չալից սկսած մինչև Գեօղչայ, (Գեղամայ ծով) Արաքս երկու խոկ ավերի վրա, սակայն աւելի զէպի Հիւսիս, քան Հարաւ: Այս է Հայերի (Արմէնների) ազգամական երկիրը: Այս անգից մենք պիտի դիտենք նրանց բազմամալը, նրանց զանազան կողմեր գաղթելը և նրանց աշխարհակալութիւններ անելը, կալուածքներ ձեռք բերելու համար: Այն երկիրները որք կարգաւ մտնում են այս նորածին տէրութեան տարածութեան մէջ, ընկնելով կենտրոնական իշխանութեան կանխման օտակ, նպատամատուց են լինում Արմենակի սերունդների ազգարանութեան կազմութեանը: Աւրիշ խօսքով՝ ազգաբնակչութեան ցուցակի ամեն մի նոր անունը ցոյց է տալ մեզ նորանոր հոգերի լաւելմունքն բուն երկրի վրա: Նկատողութեան արժանի է նաև այս հանգամանքը. նահապետ որդիքը նուաճում են հայրենիքին հարևան տեղերը, տալով նրանց իրանց չափակ անունները, թողնելով էլ նսյնն անունով դուրս ինչ հեռի երկիրների հետ... Ինչքան որ հեռ է նոր լարակցեալ երկիրը՝ ցեղի նախկին հայրենիքից, այնքան նրա ներկայացուցիչը, որից ստացել է իր անունը, հեռ է նահապետի ազգարանութեան շարքում: Եթէ երկու երկիր կամ երկու քաղաք մէկգտնուէին կից են, ուրեմն, ժողովրդալի նպատական օրէնքով, նրանք կառուցուած են կամ բնակեցրած են երկու երկրայիններից, մովելայիններն զս զս զս... Եթե որդի նորա (Արմենակի) Արմայից շինէ իւր տուն բնակութեան... անուանէ զնա իւրը՝ անուն Արմաւիր... Եւ զորդին իւր զՄարայ... առաքէ... ի դաշա մի մօտաւոր... ի թիկունս հիւսիսայ լերինն, որ անուանեցաւ Արազած, չորս անուն և զգաւառն ասեն անուանել Երրակ: Ի հարկէ, մեկնում է լարգելի պրօֆեսօրը, — Արմաւիր և Երրակ անունների ծագումն Արմայիս և Մարայ անուններից թէև այնքան ստույգ մեկնութիւններ չեն, բայց չը պիտի մոռանանք, որ

նոյն իսկ ազբիւրներն հասել են մեզ ասորի և ոչ հայոց ազբիւրներից...

Հայաստանի գետը, այն գետը, որ անցնում է հայերի տոհմական երկրից, այն գետը, որի եզրումն է կառուցած Արմաւիրը դեռ անուն չունի: Նա սպասում է Արմաւիրի թոռան ծննդեանը, Արաստային, որի անունով վերջապէս կնքվում է Երասխ (Գեհոն)...

Արմաւիրին լաջորդում է նրա անդրանիկ որդին՝ Ամասիան: Այս վերջինը չորս որդի է ունենում՝ Արոսփոյ, Գեղամ, Փառօխ և Յուլակ: Արսափոյ իր գերը կատարելուց լետոյ, այսինքն՝ Երասխին իր անունը տալից լետ, անհետանում է աւանդութիւնից: Ինչ էլ վերաբերում է Փառօխին և Յուլակին, ակներև է, որ այս անունները ստեղծված են եղել Փառախոտ և Յուլակերա քաղաքների, թէ գիւղերի, անունների մեկնութեանց համար: Բացի այդ՝ ինչպէս երևում է այս երկու անունները լետոյ են մտցրած Արմենակի սերունդների շարքը: Կարգանք, ինչ է գրում Սեբէոսը: «Ի Դամասկոսէ, հաղորդում է նա,— ասեն գնացեալ զՄարսեակն զընդոճինն Արրահամու փախոտական լեալ լԻսահակայ, և եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լերանցն որ հային հանդէպ մեծի դաշտին Արայի, լԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն: Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեառն: Եւ լինին նորա երեք որդիք, Փառօխ նա է Եղիազար, և Փառօխա՝ կոչեն գտեղի բնակութեանն, և Փառականն դաշտ որսոց և արշաւանաց նոցին, որ խառնին յազգ Արամենակայ:» Ամասիան էլ մի երևելի գործ չէ կատարել, բացի նրանից, որ իր անունը տուել է Մասիս սարին, թէև մի մեծ նմանութիւն չենք գտնում այդ երկու խօսքի (Ամասիա և Մասիս) մէջ... Իսկ Սեբէոսի խօսքին (ibid) նայելով, Ազատ լեառն ստացել է իր Մասիս անունը վերջիշեալ Մարսիակից, Արրահամի բնդոճնից: Ինչ և իցէ:

երկու իսկ մօտաւորութիւններն էլ արժեն մէկգմէկու...

Մինչև հիմա հայերը բնակվում էին, ինչպէս տեսանք, Այրարատ գաւառի մի մասնում՝ Ղարս-չալից սկսած մինչև Գառնի-չալը և Ակմանգանը, Արաքսի ափանց երկու իսկ եզերքում: Բնակիչները բազմանում են և նրանք, հայերը, սկսում են զգալ իրանց — այսպէս ասած — Drang nach Osten ուր բնակված էին անլայտ ազգեր, Մարոց հպատակները: Հասկանալի է, որ հայերը հարկադրված են եղել Արաքսի ընթացքով գէպի արևելք երկիրներ նուաճելու: Տարեդիրը ասում է՝ «և ինքն (Գեղամ) գնաց միւս լեռամբն արևելեան հիւսիսոյ, լեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեռանն անուանէ Գեղ և զշէնսն՝ Գեղաքունի, որով կոչի և ծովն»... «ի ձորակի մի ամբողջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի»... Այս լատուկ անունները, ըստ հայոց լեզուի լատուկեանց հարկաւոր է փոխել (транскрибировать) Գելամի, Գելակունի, Գել, — այնպէս որ — կարծես — սրանց մէջ պահվել է Գելաց յիշատակը, որոնց հայերը արտաքսել են գէպի կասպից ծովը, որտեղ մինչև այժմս էլ կայ մէկ գաւառ Գիլան անունով: Գեղամին, որ լեռ ոյ, ասում է տարեգիրը, — ի Գառնկայ թողանէ նորա (Գեղամի) անուանեցաւ Գառնի: Գառնի անունը պահել է մինչև օրերս Գառնի-չալի անունում:

Աստ (Գեղաքունի քաղաքում) ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ... Սմտ զմեծ մասըն յընչից իւրոց տուեալ... սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան (իրան չը պատկանող երկիրները) ի ծովէն ընդ արևելս մինչև ցղաշտ մի, որ գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լեռանց՝ անցանէ ընդ խոխոմաձիգս և նեղս, ահադին գընդընչմամբ իջանէ ի դաշտ: Աստ բնակեալ Սիսակ, լնու շինութեամբ... և

զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիւնիք, այլ պարսք յըստահագոյն իսկ Սիսական կոչեն: Արանից լետոյ հարկաւոր է սպասելու որ հայերը լառաջ պիտի խաղան նուաճելու Արցախը, Աւսին և Փայտակարանը, որք ի միասին հալոց Ալբանիայ են կոչվում կամ, ինչպէս հայերս անուանում ենք Աղուանք, պարսիկների Առանը: Այդպէս և իսկ եղել է: Թորենացին (գր. բ. գլ. VIII) պատմում է՝ «լետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ (Վաղարշակի վրա է խօսքը) կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և լամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջինն զԱռան (այս երկրի պարսիկներից տուած անունի մեկնութիւնը)... և աշխարհն լանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք (հայերից տուած անունի մեկնութիւնը), զի ազու լայնէին զնա: Արպէս Սիսակը, նոյնպէս և Առանը հանդէս են զալի ինչպէս նախնանուններ յայտնի երկրների և ոչ տնձնաւորութիւններ...»

Հարմային լաջորդում է Արամը: Այստեղ կանգ է առնում տարեգիրը և անցեալը կարճառօտ կրկնաբանում, կարծես մէկ շրջան է վերջացել: Նա ասում է՝ «Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յարեթի, նախնի Հալաստանեացս. և այս ազգք նորա և ծրնունդք և աշխարհ բնակութեան և այլն»: Ակնբրև է, ասում է մեր հեղինակը, — որ Հարմայով վերջանում է այն վիպական համախմբութիւնը, որին մենք տուինք «Արմենակի և սրա լաջորդների վրա ասացուածներ» անունը: Երևում է, որ Մար-Աբասը լաջորդ հարստութեան նկարագրութիւնը այն մատեանից չէ քաղել, որ հրամանաւ Ադէքսանդրի ի քաղգէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի լոյնն... այլ ուրիշ աղբիւրներից... «...սակայն, ասում է Թորենացին, — որպէս Մար-Աբաս կատինայ պատմէ, ի փո-

քունց ոմանց և լաննշանից արանց ի գուսանականէն այս
գտանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց»։ Ակնյալտնի երե-
ւում է, որ եղել է ամբողջ երգերի համախմբութիւն Արամի
և նրա փառաւոր ազգապետելոյ վրա, և հէնց այս աղբիւր-
ներն են եղել, որ շատ կասկածաւոր են երևացել Սորենա-
ցու աչքին և նա, բնտ մշտական իր սովորութեան, երկու
փոքրիկ գլխներում հաղորդում է մեզ այս երգերի կմախքը,
կարծելով թէ պատմութեան հիմունք է մեզ առաջարկում։
Այն անձը, յորոյ անուն և ամենայն ազգք զաշ-
խարհս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք՝ Արմէն և
Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմնիք, այսինքն անձնաւոր-
ութեան վերաբերմամբ ընդարձակ պատմութիւնը թողնում
է ուրիշ ժամանակի և տեղի. թէ կամ իցիտ՝ արտաքոյ
այսորիկ գրոցս կարգեսցուք և կամ թողցուք.
ապա թէ ոչ՝ ի սմին։ Եւ ինչու այդպէս. որովհետև ուրիշ
բան է, եթէ Արամի վրա լինէր գրուած այն մատեանում՝
որը հրամանաւ Աղէքսանդրի և այլն, իսկ ուրիշ
բան է «փոքր» և «աննշան» վիպասանների պատմածները...
Երբէնսը բացի Արամի անունը լիշելուց՝ ուրիշ բան չէ պատ-
մում նրա վրա։ Յայտնի բան է, որ Արամը պատմական անձ-
նաւորութիւն չէ, այլ դիւցազնական, և ազգը պատկերա-
ցուցանում է այս անձնաւորութեան մէջ իր մեծագործութիւն-
ները, իր լաջողակ աշխարհակալութիւնները և Հայաստանի
սահմանների ծաւալումն այն ժամանակաշրջանում, երբ նա
իր բուն հողերում անձկութիւն էր զգում։ Մենք ճշդապէս
չենք կարող որոշել թէ՛ որ ժամանակներումն էին կատար-
վում այս պատերազմները, բայց ճշմարիտը այն է, որ այս
պատերազմները մի մարդու գործ չեն եղել... Թողովրդի
մտքում մնացել են միայն միզամած լիշատակներ այս պա-
տերազմների վրա, որք կատարվում էին այն ժամանակը,
երբ Հայաստանի մեծ մասը բռնակալուած էր թէ՛ Մարաց

ազգից, թէ Ասորեստանից և թէ Փոքր Ասիայի մի ինչ ազգից, Այն ժամանակը մտաւորապէս պիտի համարուի X—VII դարեմիջոցը: աս — միջամասնի յետոս յայտն սյմ:

Արսէս Հայկի պատմութիւնում մենք պատահում ենք Բէլի, Բարբիլոնի կեղծ թագաւորի հետ, նոյնպէս Արամի պատմութիւնում գործ ունենք Ասորեստանի առաջին թագաւորի, Նինոսի հետ: Այժմ ոչ ոք չէ համարում Նինոսին պատմական անձ... Այն, ինչ որ կատարել են ասորեստանցիները իրանց պետական կեանքի վեց և եօթն դարերի ընթացքում, այդ ամենը ընծայուած է Նինոսին և նրա կնոջ Շամիրամին, մինչդեռ իրանք ասորեստանցիները ոչ մի Նինոս թագաւոր չէին ճանաչում... Նրանք ունէին Նինոս աստուած, Բէլ Նեբրովթի և Բէլախի որդին, որի գրուազը գոմէշ էր մարդի գլխով:—(տ. Rawlison—The fove great Monarchies. 1871, voe. 1 p. 131—134) Նին ազգադերէն նշանակում է տէր (և պարոն և աստուած մտքով) որին Միջագետքի սեմական բնակիչների լեզվում համապատասխանում է Bar, նոյն իսկ նշանակութեամբ: Լիակատար Նին անունը գրվում է այսպէս Nin—ip, որը նշանակում է՝ Նին անունով, այսինքն՝ աչն որի անունն է տէր իսկ ինչ էլ վերաբերում է այս անունի սեմական լիակատար կոչմանը, զեզ արձանագրերում չէ պատահած, բայց սա այլապէս, երևի պիտի լինի Bar—chem, նոյն նշանակութեամբ, այսինքն՝ Բար անունով, տէր անունով: Այս անունի վերջին ձևը պատահում է հայոց հեղինակներում: Թորենացին (գր. ա. գլ. XIV) Եւ զայս Բարչամ վասն արութեան իւրոյ բազում գործոց՝ աստուածացուցեալ պտշտեցին Ասորիք ժամանակովս յոյսփս: Նոյնը՝ մէկ ուրիշ տեղ (գր. բ. գլ. XIV). Եինքն (Տիգրան) իջանէ ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարչամինայ զպատկերն, գոր ի փղոսկրոյ և բիւրեղէ կագմեալ էր արծաթով, հրամայե տանել կանգնել լաւանին

այսպէս
7

Թորդան»։ Այս արձանի վրա խօսում է և Ազաթանգեղոս (Հմ. 585, Հայերէն) Բարշամնեաց անունով։

«Այս Արամ, ասում է Խորենացին, — սակաւօք ամօք յառաջ քան զաիրելին Նինոսի Ասորեստանեայ և Նինուէի»... և վերջապէս այս Նինոսը «ծածկէ զչարութիւնն և Հրամայէ նմա (Արամին) զայն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. և Համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտէ, և երկրորդ նորա կոչել»... Թէ կար Հայաստանում ասացուածներ Արամի վրա, այդ աներկրայելի է, բայց թէ վերաբերվում էին նրանք Նինոսի ժամանակին — յայտնի չէ։ Նինոսը ըստ Կտեսիասի (Վիտզ. II. 2) որչաւանք է անում Հայաստանում, որի թագաւորը Բարզանեսը խոնարհվում է նրա առաջ։ Նինոսը բնդունում է նրան վեհանձնութեամբ և պահանջում նրանից օտանդակ զօրք միայն... Մար Աբասը այս Բարզամէսի տեղ է դնում ժողովրդային աւանդութիւնների դիւցազնին, Արամին...»

Արամից լեռոյ գալիս է նրա որդին Արայ գեղեցիկն, որի վրա կը խօսենք իր անդում... Վարդոսից, Արայի որդուց լեռոյ, գալիս են 29 թագաւորներ մինչ Պարոյրը, Սարգանապալի և Վարբակէսի ժամանակակիցը...

Մենք նախընթաց գլխում ասել ենք, որ Մար Աբասը, կամ նա, այլ վարագուրվում է այդ անունով, աշխատասիրել է պատմութիւնը ոչ թէ Նինուէի գիւնում, այլ քաղել է ժողովրդային վիպասանութիւններից, իսկ ինչ էլ վերաբերվում է Մարաց և Ասորեստանի պատմութեանը առած է Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնից — Եւսեբիոսը Հաղորդում է մեզ, որպէս զանազան Հեղինակութիւնների նշխարներից, որք ամբողջօրէն չեն Հասել մեզ, նոյնպէս և Վիտզորից, որը աշխատասիրել է Ասորեստանի պատմութիւնը ըստ Կտեսիասի, Ուրեմն՝ Խորենացին առա ան առա արտադրում է Ասորեստանի և Մարաց պատմութիւնը Մար Աբասից, սա—

ՆԷՍԵՐԻՍԻ Ժամանակագրութիւնից կամ բողոքովին նոյնա-
նմանից: ՆԷՍԵՐԻՍՈՐ, չը ծածկելով այդ, փոխառնում է Դիո-
գորից և այլ տեղերից, իսկ Դիոգորը Կտեսիասից...

Դիւրին է ցոյց առնել թէ Խորենացու պատմածներէ ձևը,
Հայոց պատմութեան վերաբերմամբ, նաև սերունդների թիւը,
նրանց յաջորդելու և իշխելու տեսողութիւնները;— յօրինած
է Կտեսիասի Ասորեստանի պատմութեան ձևով, որ պահուել
է ՆԷՍԵՐԻՍՈՒՄ:

Ըստ ՆԷՍԵՐԻՍԻ (Արեւդէնոսի chronica p. 38) զիւցադ-
նական թագաւորների ազգաբանութիւնը մինչև Նինոսը հե-
տեւեալն է. Բէլ, Բար, Աներ, Արբէլ, Խաալ, Արբէլ և Նի-
նոս;— ընդամենը 7 հոգի:

Խորենացու պատմութիւնում Հայկից, Բէլի ժամանա-
կակից սկսած մինչև Արամը, Նինոսի ժամանակակիցը, նոյն-
պէս եօթն նահապետների հետ ենք պատահում Հայկ, Ար-
մենակ, Արմայիս, Ամասիայ, Դեղամ, Հարմայ և Արամ:

Աշխարհակալ Նինոսին դիմագրուած է աշխարհակալ
Արամը:

Նինոսից լետոյ թագաւորում է անպարկեշտ Շամի-
րամը, որին ժամանակակից է շինում Մար-Աբասը ողջա-
խոհ Արային:

Սրանից լետոյ Ասորեստանում յաջորդում են մէկս մէ-
կու յետեից 30 թագաւորներ, որք մի որ և է պանծալի
գործ չեն կատարում: Նոյնը պատմում են, որ Հայաստանում
Արամից յետոյ մինչ Պարոյր, Սարգանապալի ժամանակակիցը,
եղել են 30 թագաւորներ և նոյնպէս՝ որ և է մեծագործու-
թիւն ինչ չեն արել: Սակայն Նինուասից լետոյ քսաներորդ
Ասորեստանի թագաւորը, Տևտամոսը ի նպատ Պրիամոսին
ուղարկում է Եթոսրացոց զօրքը Մեմնոնի առաջնորդու-
թեամբ, սրին սպանում են թետաղացիները: Այս հանգա-
մանքին յարմարուելով, Խորենացին պատմում է թէ Տևտա-

մասը եթոպացիների զօրքի հետ ուղարկեց նոյնպէս, Արայից լետոյ քսան և մէկերորդ թագաւորին, Չայմայրին, որին Տրօեական պատերազմում սպանեցին հելլէնների քաջերը:

Ասորեստանցիների 30-երորդ թագաւորի, Աարգանապաւլի, ժամանակ Նինուէն կործանվում է Մարաց Վարբակէս ձեռից: Եթէ դիմենք Խորենացու պատմութեանը, այնտեղ կը գտնենք, որ երեսուներորդ հայոց թագաւորի ժամանակ, Պարոյրի, Նինուէն հարկադրուած է եղել անձնատուր լինել Վարբակէսին, որը, Պարոյրի ցոյց տուած ծառայութեան փոխարէն, թող է տուել նրան ընդունել թագաւորութեան տիտղոսը:

Այդ բաւական չէ, եթէ համեմատենք Ասորեստանցիների թագաւորաց անունների ցուցակը Խորենացու հայոց թագաւորաց անունների ցուցակի հետ, կը տեսնենք, որ վերջինները շատ անգամ ստեղծուած են ի նմանակցութիւն առաջիններին: Օրինակ՝ Խորենացին Անուշաւանին տալիս է Սօս անունը, այսինքն սօսի, բայց նոյն իսկ ժամանակ անուանում է Ասորեստանի թագաւոր Սօսարիսին:

Բէլոքոսի ժամանակակիցն է Հայկակ: Եթէ այս անունների վերջաւորութիւնները դէն ձգենք, կը ստանանք մեզ լայտնի անուններ Բէլ և սրա ժամանակակից Հայկը:

Միարէնս ժամանակակից է Հրանտի կամ Հրատի Այս երկու անունները նշանակում են պարսկերէն և հայերէն — հուր, կրակ:

Սոփարմոսը հոմաձայնացրած է Շաւարշի հետ և այլն:

IV.

Ասորեստանեայց բաւարարների Հայաստանին վերաբերեալ արձանագրութիւնները

Ինչպէս և տեսանք վերը, հայոց պատմութեան այն մասը, որտեղ խօսուած է Խորենացին Հայկից սկսած մինչև

գրադեցնող խնդրի լուծմանը: Այդ ազդեւորներն են՝ Ասորես-
տանեայց թագաւորների այն արձանագրերը, որք վերաբերում
են Հայաստանին: Այս արձանագրերի բովանդակութիւններն
են նիւթ գառել պրօֆէսօր Պատկանեանի երկասիրութեան
չորրորդ, վերջին, գլխի համար: Արդէս ամեն մի նորածին
գիտութիւն ունի իր թօյլ և անկատար կողմերը, նոյնպէս և
ասորեստանաբանութիւնը գեռ մինչև այժմ, չը նայելով նրա
երեսուն տարուայ ծագմանը, չէ ասել իր վերջին լիակատար
խօսքը, շատ բան այստեղ թէութեամբ է հարկաւոր ընդու-
նել: Եւ եթէ աւելցնենք, որ այդ արձանագրերի գուցէ մեծ
մասը ՚ի կորուստ է մատնուած հօղի մէջ և գեռ լոյս չէ
եկած, հասկանալի է ուրեմն թէ ինչ յոյսեր պիտի գնենք
այս ընթացքում ասպագալի վրա: Բայց այդ խնդրի արդի գը-
րութիւնը անգամ արժանի է մեր ամենայն ուշադրութեանը,
արժանի է այն, — եթէ կամենաք՝ նեղ և սահմանափակ, —
տեսակէտից նաև, որ գիտութեան այդ նոր ճիւղը վերաբեր-
վում է և մեր՝ հայերիս՝ անցածին, նոր գոյն է տալի նա
այդ անցածին, նոր աշխարհ է բաց անում մեր մտքի առաջ...
Եւ որովհետև, կարծեմ չեմ սխալվում, — այս առարկան ա-
ռաջին անգամն է որ տեղ է գտնոււմ մեր գրականութիւնում,
ես կաշխատեմ այստեղ որքան կարելի է ընդարձակօրէն
ծաղկաքղել պ. Պատկանեանի գործի չորրորդ գլուխը:

Փանք ուրեմն իսկական առարկային:

Կարգալով Ասորեստանեայց թագաւորների արձանա-
գրերը, ասում է Պատկանեան, — մենք ստէպ պատահում ենք
նրանց ունեցած արշաւանքների հետ հիւսիսում, այսինքն
այն երկրներում, որք պատմական ժամանակներում յայտնի
եղան մէկ ընդհանուր՝ Հայաստան՝ անունով: Այս արձանա-
գրերի բովանդակութիւնները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ ա-
սորեստանեայց թագաւորների մի տեսակ յաղթական վկայա-
բանութիւններ, որով զեկուցանում են նրանք ժամանակա-

լից և ապագայ սերունդներին իրանց լաղթանակները չոր ու
ցամաք դիւանական ոճով՝ գնացի, լաղթեցի, խորտակեցի, աւար
առի և այլն: Պատերազմերի պատճառն այն է եղել, որ դրացին
մոռացել է Ասուրի ահբ, դադարել է հարկ վճարելը կամ
ապստամբել է... Այս տեսակ աղբիւրներից ի հարկէ զժուար
է մի երկրի փոքր ի շատէ կարգաւորեալ պատմութիւնը գրել:
Սակայն Ասորեստանի արձանագրերի մեզ հաղորդած յուրերը
թանկագին են մեզ համար այն տեսակէտից, որ նրանց նըշ-
մարած ժամանակները կենդանացնում են առաջաւոր Ասիայի
պատմութեան այն ժամանակաշրջանը, որի վերաբերմամբ
չունենք մի որ և է գրական տեղեկութիւններ և հարկա-
դրուած ենք եղել մինչև այժմ բաւականանալ առասպելաբա-
նութիւններով: Այս արձանագրերի գլխաւոր լատկութիւնը
այնքան նրանց ճշտութիւնը չէ, որքան ստորագրուած ժա-
մանակաշրջանի մօտաւորութիւնը և ժամանակակցութիւնը:
Յայտնի է, որ ասորեստանցիք միշտ բանը այնպէս չեն պատ-
մում, որպէս տեղի է ունեցել նա. նրանց մշտական լաղ-
թանակները ամեն անգամ լաղթութիւններ չեն եղել—այդ
ճշմարիտ է, բայց յօրինել կեղծ պատերազմեր, անձնաւորու-
թեանց և վայրերի անուններ նրանք չէին կարող: Բացի
դրանից, նրանց առած աւարների, որոնց վերաբերմամբ նը-
րանք ամեն անգամ ընդարձակօրէն հաղորդում են,—այս
աւարների, ասում ենք,—քանակութիւնը ու լատկութիւն-
ները ցոյց են տալի այն երկրների Տիտակերտական (ԿՄԱԵՄՄ-
ՈՒՄՈՒ) գրութեան աստիճանը, որտեղից բերած են այս աւար-
ները:

*Ասորեստան
արձանագրեր
համար
պատմական
հարցերի
չէլ երբ
բայց ուր
մտաւոր
պատմական
հարցերի*

Ընդ սմին յակամայից հարց է ծագում. Ասորեստանեայց
արձանագրերի ընթերցանութիւնը հասցրած է արդեօք այն
աստիճանին, որ պատմաբանը կարողանար հաւատ ընծայել
այն մեկնութեանցը, որք ստացվում են այդ տեսակ աղբիւր-
ներից: Ասորեստանեայց արձանագրերի ընթերցանութիւնը

Ասորեսի բացատրում է պատկառելի հեղինակը, — հիմնուած է գլխաւորապէս արձաննիզների արձանագրութեանց պարունակութիւնների զուգընթաց թարգմանութիւնների վրա: Սրանք են տուել ասորեստանեայի գրութիւնների վերծանութեան առաջին և հաստատուն հնարքը, բանալին, — և այս միջոցով ստացած տեղեկութիւնները իսկ՝ կասկածանաց պատրուակ չը պիտի լինեն: Աւելցնենք, որ սեմական լեզուների բաղադրական ուսումնասիրութիւնը և նոյն իսկ ասորեստանցիներից մնացած մի քանի միջոցները բուական առհասարակեայ, նիւթ են ճշտապէս ուսումնասիրելու ասորեստանցիների լեզուի բառարանը և քերականութիւնը: Ասորեստանաբանութեան երկրայելի կողմը միայն յատուկ անունների կարգալն է և ոչ ամբողջ արձանագրերի բովանդակութիւնները ըմբռնելը, որք, ընդհանրապէս խօսելով, ուղիղ են կարգացվում: Յատուկ անուններին պիտի նայած ոչ թէ որպէս իսկական անունների, այլ իբրև ալճերբական նշանների վրա, օրինակ X, Y, Z, որոնց խնդրեալ նշանակութիւնները ժամանակաւ կը գտնուեն — Այս պատճառով իսկ, աւելցնում է հեղինակը, — մեր այս յօդուածի մէջ պատահած անունների նկատմամբ մենք չենք պնդում թէ այս կամ այն անձնաւորութիւնը անպատճառ ունեցել է այն անունը, որը մենք ենք տալի նրան: Օրինակ՝ Վանայ մէկ թագաւորի անունը առջ կարգացվում էր Անրիզուրիս, լետոյ Բէլիագուրիս, հօւօկ լետոյ Բագրիզուրիս, իսկ այժմ՝ հաւանական է որ՝ պիտի կարգացվի Սեզուրի կամ Սարգուրի, որովհետև այս անունը պատահում է և Ասորեստանեայց արձանագրերում *):

*) Այս խնդրի նկատմամբ զարձնում ենք ուսումնասիր ընթերցողի ուշադրութիւնը նոյն հեղինակի մի ուրիշ երկասիրութեան վրա ևս՝ «О мнѣмомъ походѣ Такладѣ Паласара къ берегамъ Инда», 1879 г. С. II. Б. Այս գրքին հեղինակը յարակցել է Ասորեստանի Մարաց և Ասորեսաց երկրների, Միջագետքի և հարաւա-

Վաղ քան զՔրիստոս XI դարից սկսած՝ ասորեստանցի-
երբ, խաղալով դէպի հիւսիս՝ Տիգրիսի գետաբերանը, պա-
սաճում են հարիւրաւոր մանր իշխանութիւնների և ազգերի
եւ, որք սկզբում բունն ընդգիծութիւն են ցոյց տալի
րանց և վերջ ի վերջոյ լալթվում: Իսկ IX դարում, երբ
րանք անցնում են Արգանիաս գետը (Մուրադ-չայ) պատա-
ում են մի բաւական ուժեղ ազգի ընդհարմանը: Սրանց
ւերարտու անուն են տալի ասորեստանցիները: Այս Ուրար-
ու կամ Աւարաուոց թագաւորները կարի լուծ ընդգիծու-
թիւն են ցոյց տալի նրանց, և գրանով լայտնվում է, որ
այս թագաւորները միայնակ չեն գործում, այլ դաշնակցու-
թեամբ ուրիշ ազգերի և ցեղերի հետ, որոնք, ասորեստան-
ցիներից ստացած դաժան հարուածներից լետոյ անգամ, մը-
տում են ուրարաուցիներին հաւատարիմ և ասորեստանցի-
ների ամբողջ տիրապետութեանց ժամանակաշրջանում չեն
ուրա գալի առաջինների քաղաքականութեան չափ ու սահ-
մանից: Ահա այդ իշխանութիւնների և տէրութեանց հա-
տաօտ տեսութիւնը:

*XI դ. սկզբ
 Խաղալով
 Գետաբերան
 Տիգրիս
 Երբ Գրայ
 Երբ
 Գետաբերան
 Գետաբերան
 Կարի լուծ
 Երբ Գրայ
 Երբ Գրայ
 Երբ Գրայ*

Առաջին հայոց աշխարհը, որ գտնվում էր անմիջապէս
 Ասորեստանի հիւսիսում, այդ՝ լայնածաւալ Նախրի երկիրն
էր: Նախրի ընդարձակ մաքով բռնում էր այն լեռնադաշտը,
ուր տարածվում է Տիգրիսի գետակը և Մուրադ-չայի գետա-
սառնում ակերից սկսած դէպի արևելք մինչև Չահրաս
եառն: Նրա հարաւային սահմանը, որքան որ կարելի է
հասկանալ արձանագրերից, հասնում էր մինչև հիւսիսային
լայնութեան 37°, ուրեմն պարունակում էր իր մէջ հայոց
թագաւորութեան չորս աշխարհը՝ Ծովաց աշխարհ, Աղձնիք,

ինչ Զայաստանի քարտեզը, ըստ Ասորեստանեայց աղբիւրների:
 Այս քարտեզով առաւել դիւրութեամբ կարելի է հետամուտ լինել
 ասորեստանցիների այն յառաջընթացութեանցը դէպի հիւսիս,
 որոնց վերաբերութեամբ խօսում ենք:

Մոկք և Կորճալք: Իսկ նեղ և աւելի գործածական մաքով
Նաիրի բռնում էր վերոյիշեալ բարձրաւանդակի արեւտեան
մասը, վերջնաւով արեւելքում Վանա լճով և արդի Քուր-
դատանի լեռներով: Նաիրի բաժանվում էր բազում մանր
գաւառների վրա: Սրանցից իշենք Հեռեւալները. Յասիարի,
Կիրխի, Ենզիտի այսինքն՝ Անձիտ, Չամանի, Նուժմի, Կիր-
բուրի, Արիդի, Սիմիսի և այլն: Առանձին իշխանութիւնների
թիւը Հարիւրի էր Հասնում: Ի միջի այլ քաղաքաց աւելի
նշանաւորքն էին՝ Ամիդա, Տուշկա, Անբար, Արզանիայ (Արզն),

Նաիրի արեւելեան մասը և այն լեռների Հարաւային
կողմը, որք բաժանում են Վանայ լճի ջրշէղջը Արմիայից
պարունակում էր իր մէջ երկու իշխանութիւններ՝ Արապխո-
(Ալբակ) այսինքն՝ Հաղբակ, Աւագ Չարի գետաբերանի վրա
և Խուլուշկայ՝ փոքր ինչ գէպի արեւելք՝ Չազրոսի սկզբում:
Խուլուշկից և Արմիայի լճից գէպի հիւսիս գտնվում էր
Կիրզան կամ Դուզան իշխանութիւնը, որը երբեմն կարգաց-
վում է Գիլզան ևս: Իսկ Արապիից գէպի հիւսիս, Վանայ
լճի արեւելեան եզրում գտնվում էր գօրեղ Վաննա իշխանու-
թիւնը իր Տուրուսպա և Չիրտու քաղաքներով: Այս բոլոր
երկրները պատկանում էին լայնատարած Նաիրի աշխարհին,
որի հետ ասորեստանցիները՝ գեռ ևս IX դարից առաջ՝ մօտ
ի մօտոյ ծանօթ էին: Իսկ IX դարուց լեռոյ ասորեստանցի-
ները սկսում են անցնել Արզանիաս գետը (Մուրադ-չայ) գէպի
հիւսիսային Հայաստանը, որտեղ գտնում են Հեռեւալ թա-
գաւորութիւնները և իշխանութիւնները:

Վանայ լճի հիւսիսային եզրը բռնած ունէր Մուսա-
սիւր իշխանութիւնը, իր Չապարի անուն քաղաքով: Արզա-
նիասից իսկույն գէպի հիւսիս ասորեստանցիները պատահում
են երկու իշխանութիւնների Սուլխմէ և Դաեանի: Մեծ
Արարատի մօտ Միլդիշ իշխանութիւնն էր: Այս ամեն իշ-
խանութիւնները ստորագրուած էին Հգօր Արարտու աշխարհի

Թագաւորին: Սեպագէտները վաղուց է որ Աւրարտուն նմանեցնուած են Աւրարտին և Հերոդոտոսի Աւարողների Հետ: Կարելի է ենթադրել որ Նաիրի աշխարհի իշխանութիւնները ևս IX դարուց լետ Աւրարտու թագաւորների իշխանութեան տակ էին, որոնց մայրաքաղաքը Արգասի օւնն էր: Արձաւադրերում չէ լիջվում որ ասորեստանցիները Աւրարտում արշաւելուց անցնէին Սրաքս դեմը: Աւրարտու թագաւորներին դաշնակցում էին ստէպ Սիլիդդու իշխանութիւնը իր համանուն քաղաքովը (վերջերում Մելիթոնէ) Եփրատի աջակողմեան ասիւում, Միլիդդուից դէպի հարաւ Տաւրոս լեռներում լայնատարած Կուժուխ գաւառը, որը նմանեցնում են հռոմայեցիների Commagene-ի Հետ: Այն երկիրները, որք գտնվում են Եփրատի և Տիգրիսի գետակնեայ ասիերի մէջ աւելի Հնադրյն ժամանակներում թաւակցում էին նոյնպէս Կուժուխին:

Ասորեստանցիները *) իրանց արշաւանքը անպատում զգուշութեամբ էին կատարում, և որովհետև նոր նուանալ երկիրները իրանց իշխանութեան տակ պահելու շնորհք չունէին, այս պատճառով նոքա մի քանի տարի անընդհատ արշաւում էին այն երկիրների վրա: Այս հրոսմանց նպատակը յափշտակութիւն էր և դրացի երկրների քանդ ու աւերու-

*) Սրանից փոքր ի շատե պիտանի պատմական արձանագրութիւնները այժմս արդէն հրատարակված են զանազան ժողովածու մատեաններում: Գատնացոյց անենք սրանցից գլխաւորները. 1. Էյարդ — Inscription in the Cuneiform character, from Assyrian monuments, London 1851. Բրիտանեան թանգարանը Բաուլինսոնի Նորրիսի, Սմիսի և այլ ասորեստանագետների օգնութեամբ լոյս տեսցնեց 4 մեծ հատորներ The Cuneiform Inscriptions of Western Asia (J. W. A.) Մենան — Annales des Rois d'Assyrie. Paris, 1874 զաղիերէն. Records of the Past դարձեալ բրիտանական թանգարանի հրատարակութիւն և մինչև այժմ տասն և մէկ հատորիկներ են լոյս ածած, որոնցից միաթիւ հատորները ասորեստանիներցն է թարգմանված, իսկ զուգաթիւերը — եզրգտերէնից:

մըն: Այս աեսակ երկրներից մէկն էր Նաիրի աշխարհը. քանի
հարիւրաւոր տարիներ զէպի Նաիրի էր ուզողած ասորես-
տանցիների յարձակումները: Յամրաշարժ, բայց հաստատա-
բար, ծաւալելով իրանց սահմանները, նոքա ժամանակով
կարողութիւն էին ստանում հեռակայ արշաւանքներ անելու,
չը մեկնուելով սակայն շատ հեռի իրանց բնիկ իսկական
սահմաններից: Երկար ժամանակ նրանք չէին յանդգնում
մտնել Հայաստանի լեռնային խորաձորերը և, չը նայելով
իրանց ահեղ զօրքին, խուսափում էին զօրաւոր զբացիների
Ուրարտու և Էլամի՝ ամենակերպ ընդհարումներից: Յարձա-
կուլական դերը ասորեստանցիք միշտ իրանց էին վերագրում
և միայն մէկ անգամ՝ Ասարգատունի ժամանակում՝ արձանա-
գրերը խօսում են միզաց ազգի գիտաւորութեան վրա—միսի
Ասորեստանի մէջ, սակայն այս անգամ էլ ասորեստանցիք
կանխաւ մեղացիների գիտաւորութեան առաջն առնում են...

Արձանագրերից երևում է, որ ասորեստանցիների առա-
ջին բաղխումն Հայաստանի բնակիչների հետ եղել է XII
դարում, երբ Տակլագ Բալտար I, այդ նախկին աշխարհակալը,
դուրս է գալի Մուսկայների (Մոսիների) դէմ, որք 20,000
զօրքով և հինգ թագաւորների առաջնորդութեամբ սպրդվում
են Վումուխի մէջ: Մուսկայները ջարդվում են Վասիարի
գաւառում, քաղաքները կոտորովում, 600 մարդ գերի են
գնում: Այստեղ մտաբերվում է այս արշաւանքը այն պատ-
ճառով, որ Վումուխը այն ժամանակ բռնում էր հայոց երկ-
րի մի մասը՝ Եփրատի ձախակողմեան փում...

Յետագայ տարում Տակլագ կրկին ձեռն է մխում ար-
շաւանքի Նաիրի մերձակայ գաւառները: Թագաւորը շարժ-
վում է Տիզրիսի ձախակողմեան եզրով դէպի նրա գետաբե-
րանը, դէպի Կիրիսի գաւառը, մտնում է Իտնի, Ալես
աշխարհները և մօտենում լեռներին, որք թրի բերանի
պէս սոււր էին և անցք չէին տալի իմ կառքերին:

Յետոյ թագաւորը անցնում է հարաւային Հայաստանի բաւա-
կանին խորքերը, կրակի և սուսերաց բերան առնելով այն
ամենը, ինչ որ պատահում է իր ճանապարհին: «Ես պատ-
ժեցի Սարանիտ և Ամանիտ գաւառները, որք երբէք դեռ
հպատակած և խոնարհած չեն եղել... Նրանց ոլթերի հետ
պատերազմեցի Արուճա գաւառում ու ջարգեցի նրանց: Նրանց
հրոսակների խումբերը, որպէս խոտ հնձեցի: Ես գերի տարայ
նրանց աստուածներին: Ես լափշտակեցի նրանց կայք ու
գանձը, ես այրեցի, քարուքանդ աւերակներ դարձրեցի նը-
րանց քաղաքները, ես դրի նրանց վրա իմ իշխանութեան
ծանր լուծը և հարկադրեցի պաշտել Ասուրին»: Նրա միւս
արշաւանքը նույնպէս Նաիրի երկրումն էր, Տիգրիսի ձախա-
կողմեան ափով գէպի սրա գետաբերանը և այն վայրերում,
որտեղ առաջին թագաւորներից ոչ ոք չէ եղած:
Նա ջարդում է սկզբում 23, յետոյ 60 Նաիրի թագաւորներ
և այն ցեղերը, որք եկել էին վերին ծովի ափերի կողմից
նրանց օգնելու...

Այս արձանագրերի լատինական արգասիքներից մէկն էլ
այն հանգամանքը պիտի համարել, որ կարի փոքրիկ երկրում
ասորեստանցիները թագաւորութիւնները տասնեակներով են
հաշուում, իշխանութիւնները—հարիւրներով, և այս ամենը
այն տեղերում, որտեղ մեր ժամանակում հազիւ թէ տաս-
նաւոր գիւղեր կարելի լինի պատահել: Բայց և այսպէս,
ճշմարտութիւնը պահանջում է նշմարել թէ այն երկիրները,
որք ասորեստանցիների առաջին արշաւանքների տեղերն էին,
աւելի խիտ և՛ հոծ էին բնակեցրած, քան այժմս: Մէկ նկա-
տողութիւն ևս: Ասորեստանի թագաւորները սովորութիւն
առնէին նաւաճեալ երկրներում և քաղաքներում կանգնացնել
տալ մարմարիօծից կոփեալ իրանց արձանները, զծագրել տալ
ուղղաձիգ ժայռերի վրա կամ անմտտոյց լեռնային անձաւ-
ներում: Այս արձանների նկատմամբ թագաւորները ստէպ

խօսում են, լականէ լանուանէ կոչելով այն վայրերը, որտեղ
թողել են իրանց լիշատակը:

Մի քանի այս տեսակ վայրերը, որք մասնացոյց արած
են այս երկաւորութիւնում, ես բաց չեմ թողնում այն գի-
տաւորութեամբ, որ եթէ մեր բանասէր Հայերից մի ոք
գտնելու լինի այդ տեղերում՝ ուշադրութիւն դարձնի այս
կէտերի վրա: Իրաւ, ժամանակ է և մեզ՝ Հայերիս՝ պարսպել
մեր պատմական Հայրենիքին վերաբերեալ խնդիրներով, և
եթէ ամբողջ գործը մենք մեր վրա վերցնել չենք կարող,
գոնեաւ, աշխատել օգնել այն եւրօպացիներին, որք ուսումնա-
սիրում են հին Հայաստանը. ծանօթանանք նրանց գործերի
հետ, իմանանք ինչ է պակաս այդ մեծագին գործերի մէջ,
նրանց որ լուսանցքը կարող ենք լցուցանել... Ըստ մեծի
մասին նախկին Հայաստանում ճանապարհորդող եւրօպացի-
ները իրանց յարաբերութիւններում բնակիչների հետ գուրկ
են եղել կենդանի խօսքից և այս հարցում բանիմաց հայը
կարող էր մեծ ծառայութիւն ցոյց տալ, եթէ խելացի հարց
ու փորձ անէր տեղացի ծերերին ու պառաւաններին... Հայի
վզին է այս պարտքը և, եթէ չը չիշենք ներսէս Կարգեսա-
նին, նա դեռ ոչինչ չէ կատարել այս ընթացքում, նա չէ
պատրաստել անդամ այն հողը, որտեղ կարողանային բանել
հայ ձեռնահաս ճանապարհորդներ... Մեր հասարակութեան
որ ֆակտորի վրա կարող է լինուել այդ տեսակ գործիչը.
գրականութեան ապահովուած վիճակի, թէ հասարակական
ընկերութիւնների հասունութեան վրա... Ոչ մէկի. ամեն
բան թողած է «կոյր բաղդին»...

Ասուր-Նասիր-Բալ (882—858) իր ներկայութեան ժա-
մանակ Նաիրում կառուցանում է Տուշկա քաղաքում մար-
մարիօնից իր պատկերը, նկարագրելով իր կատարած մեծա-
գործութիւնները Նաիրում: Նոյնը թողնում է իր պատկերը,
դարձեալ արձանագրութիւնով, Աստիատի քաղաքում ևս:

Սալմանասար 856 թւին կանգնեցնում է իր պատկերը Լալար երկրում Վանի մօտ, 850-ին—Տիզրիսի գետակնի վրա, 842-ին—Եփրատի գետակնի վրա և այլ տեղեր, 835 թւին—Խարխար-աշխարհում։ Սամոսի-Բին 819-ին—Իրատ-Բունդա գաւառի՝ Սիրար քաղաքում։ Տակլադ-Պալասար—Ուրարտու աշխարհի Տուրուսպու քաղաքում։ Սարգօն—քաղաքներում՝ Կիսասի, Իզիրտու և այլն։—Եթէ մենք կարողանայինք գրտնել այդ արձանների մէկ մասը անգամ, ասում է Պատկանեան, —մենք կունենայինք այնպիսի որոշեալ կէտեր, որտեղից կտրելի կը լինէր շրջահայի խառնիխուռն անհասկանալի անողնների մէջ։ Առ այժմ այս արձաններից մէկն է գեռ գտնուել։ Ասուր-Նասիր-Բալ, որին Հէնց նոր լիշեցինք, գրում է իր արձանագրում հետեւեալը. «Ասուրի, Սամասի, Բինի-աստուածների—իմ պաշտպանների վճիռով Սոււպնատա գետի ափում ես հաշուեցի իմ կառքերը և զօրագնդերը։ Բայն տեղն էր, որտեղ իմ հայրերը՝ Տակլադ-Պալասար (I) և Տակլադ Սամդան (888), Ասորեստանեայց թագաւորները կանգնացրել են իրանց պատկերը, և ես հրամայեցի գծագրել իմ առնապատկերը նրանց կորգում։» Անգղիայի հիւպատոսը Իտարեքիրում, Տէյլօր, որը ճանապարհորդում էր Քուրդաստանում 1861—63 թուականներում, Տիզրիսի աղբերակներից մէկի ափերում, Իիբենէ—սոււիշի Զիբենէ—սու, Կարկար գիւղի մօտ մէկ զան ի թափ ժայռի վրա գտնում է Ասորեստանի թագաւորի պատկերը՝ հանդերձ ոչ մեծ գրուժիւհով։ Այս պատկերից փոքր ինչ հեռի գտնում է նա դարձեալ մի գրօշեալ և ս։ Յայտնվում թէ՛ այս պատկերները և արձանագրութիւնները նոյնն են, որոնց վրա խօսում է Ասուր-Նասիր-Բալ։ Ահա այս գիւտի հետեւանքը. Սուպնատ գետը—այժմեան Զիբենէ—սուն է, թէ՛ այն զաւառը, որտեղ գտնվում է այս գետը, Ասորեստանցիները Նաիրի են անուանում, և թէ՛ Նաիրին նուաճել է Տակ-

Սալմանասար 856

Սալմանասար 856

Սալմանասար 856

Սալմանասար 856

լազ Պալասարը... Բայց անցնենք կրկին բուն խնդրին:
Տակլադ-Պալասար I-ից յետոյ, ամբողջ 200—250 տարիների ընթացքում, մենք չենք գտնում կատարեալ տեղեկութիւններ նրա յաջորդների մեծագործութեանց վրա: IX դարուց սկսում են կրկին արձանագրութեանց երկար շարքերը, որոնք բովանդակում են աշխարհակալների ընդարձակ ճանապարհացուցակները: Այսպէս Ասուր-Նասիր-Բալից մնացել են արձանագրեր: Սրանցից ամենահնազոյնը գտել են Նիմրուզի արքունեաց աւերակներում մի մեծատարած միապաղաղ վիմի վրա, որը պալատի սենեակներից մէկի յատակն էր կազմում: Այս արձանագիրը ի միջի այլոց հաղորդում է թէ՛ Ասուր-Նասիր-Բալից առաջ հարաւային Հայաստանում արշաւել են նոյնպէս նրա նախորդները՝ Սալմա-ասար I (1010) և Տակլադ-Սանդան (888), որի պատկերը Աուպնատի վրա են գտել: Այս արշաւանքների մանրամասնութիւնները չեն հասել մեզ: Տեսութեան առնենք այս արձանագրի բովանդակութիւնը: Ասուր-Նասիր-Բալ առաջին անգամ արշաւում է Նաբրի այն խորքերը, ուր նրանից առաջ զօրք չէ եղել մտած՝ Խումմի, Կիրարի, Սիմիսի և այլ իշխանութիւններում: Նրա Կիրարում գտնվելու ժամանակ, Կիրզանա և Խուբուշկա իշխանութիւնների բնակիչները ընծայ են բերում նրա համար ձիեր, սպի, արծաթ, երկաթի շերտեր և գործիքներ (?): Կիրարուց թագաւորը դիմում է զէպի արեմուտ՝ Կիրկի գաւառը ու գրաւում է Խուլոււն, Խատու, Խալարու, Նիստոճն, Իրբիզի, Արզանիէ և այլ քաղաքները, որք գտնվում էին Ուզու, Աբուէ, Արարզի զօրաւոր աշխարհների սահմաններում: Յետագայ (882) տարում Աբու (յուլիս) ամսի 24-ին թագաւորը կրկին խաղում է գէպի Նաիր, տիրում է Նիպուր և Պագատէ (Տիզրիսի ձախակողմեան զետակնափի վրա) իշխանութիւնները: Սրանից յետոյ, անցնելով Տիզրիսը, քարուքանդ է անում Կումուխ երկիրը և պահանջում է

նրա բնակիչներից և Մուսկերից (Մուսխերից) հարկ, որը կայանում է խաշանց հօտերից և արջառոց անդիաններից:

Արևմտեան կողմում սկսած խռովութիւնները հարկազրոււմ են թաղաւորին աճապարել դէպի Ասորիք...

Թագաւորը հազիւ վերադարձել էր մայրաքաղաք, որ իսկոյն յայտնոււմ են նրան, Տիգրիսի գետակնափերի վրա գտնված իշխանութիւնների կրկին ապստամբութիւնը: Նա նոյն ժամուռն ճանապարհ է ընկնում: Ասորեստանեայց թագաւորների համար Նաիրի հետ պատերազմելու ազգամ-ժողովանդին (операционный базисъ) գտնվում էր Նաիրի կենտրոնում՝ Սուսյնատա գետի փերի վրա, որի վերաբերմամբ վերը խօսել ենք: Ապստամբեալ քաղաքները մերձակայքումն էին ուրեմն գտնվում, և Ասուր-Նասիր-Բալ հեշտեաւ և արագութեամբ ճնշում է ապստամբութիւնը. մէկ մէկու լեռեւից առնում է՝ Մարիբու, Նիրբու (Աւսիրա լեռան մօտ), Կինաբու և Տիլա քաղաքները, որի ու կրակի ճարակ տալիս՝ ընս յափշտակեցի նրանց կայքը, ոչխարների հօտերը, եզանց անդեանները, շատ աւարներ այրեցի: Շատ գերի առի. մէկերի ոտ ու ձեւը կտրեցի, միւսների — քիթը ու ախաջները, ոմանց՝ աչքերը հանեցի: Ես երկու դէզ շինեցի. մէկը կենդանի գերիներից, միւսը սպանուածների կառավորներից և կուտակեցի նրանց մինչև քաղաքի պարսպի բարձրութիւնը: Ես բռնաբարեցի նրանց ուստերքը և դօտերքը, ես քանդեցի նրանց քաղաքները և կրակով այրեցի: Ապստամբութիւնը առաջնորդողին, Խուլային, մորթեցերձ է անում և բնեռում Ռամզամուշ քաղաքի պարսպին: Նոյն իսկ ժամանակ վերանորոգել էին՝ Ասորեստանին հաւատարիմ Տուշկա կամ Տուշկան քաղաքի ամրութիւնները, որտեղ իրան համար դարպաս է կառուցանում թագաւորը: Կիրկի գաւառը նոյնպէս աւերում են: Երկու հետեւեալ տարիների ընթացքում թագաւորը զբաղած է եղել Ասորիքում և Զամոււլում, Ասորեստանից դէպի հարաւ:

Այսպէս մենք տեսնում ենք, որ Հէնց Ասորեստանցի-
ները հեռանում են Նաիրի գաւառներից, ծագում է իսկոյն
նոր ապստամբութիւն զանազան տեղերում: Աներկրայելի է
ուրեմն, որ հարաւային Հին Հայաստանի բնակիչները քաջա-
սիրա էին և բարձր էին դնում իրանց անկախութիւնը...
Հաւատարիմ մնալով իրանց մարտակրթական սպան, իսկ և
իսկ առաջին անաջողութիւնից լեռ խոյս էին տալի զանա-
զան կողմեր և թաղանթում անմատչելի քարանձաւներում:
Ասորեստանեայց սաղմական զերբուսն կազմութիւնը, նրանց
անողորմ և ամարգի աւերումները, որ կատարվում էին այս
երկրներում, — պիտի որ հնազանդեցնէին նրանց բնակիչներին
և խոնարհեցնէին իսպառ... բայց իրողութիւնը այսպէս
չէր սակայն... Այն ժամանակ, երբ Ասուր-Նասիր-Բայը զբա-
ղուած էր Զամուալ իշխանութիւնը նուաճելով, Նաիրում՝
երկու տարի սրանից առաջ հնազանդեցուցեալ գաւառներում՝
կրկին ծաւալվում է ապստամբութիւնը: Թագաւորը կրկին
աճապարում է դէպի այդ երկիրները, կրկին՝ սուր, հուր,
քանդ ու աւերում... 879 թւին անցնում է նա Տիգրիսը
և ընթանում դէպի Կումուխ, սրտեղից պղինձ, անասուն-
ների հօտեր է տուրք առնում: Այստեղից երեսը դարձնում է
դէպի արևելք. քանդում է Մատտիաա քաղաքը (կարելի
է որ՝ Մագիաա Միջագետքում) ու միջամուխ լինում Կասի-
արի գաւառը: Այստեղ առնում է քանի մի քաղաքներ, յա-
փշտակում է անասունների հօտեր, մետաղներ, ատաղձներ, որք
հարկաւոր էին նրա կերտուածոց համար... Այնուհետև զկնի
յամաւ ընդգրկմարութիւնից Ասուրա քաղաքը անձնատուր
է լինում նրան, և մենք կրկին կարգում ենք. «Ես առի
քաղաքը, ևս սպանեցի 800 մարդ, ևս կառավիւնեցի նրանց...»
և այլն: Ահա թէ Կերկի գաւառը ինչպէս է աւերակ դառ-
նում. «Ես 2000 զերի առի, երկու հարիւր զերիների դա-
տակները կարեցի... ևս Նաիրում 250 քաղաքներ ու գաւառ-

ներ աւերեցի... Զամանի գաւառում, որ նայնպէս նաիրումըն է, վաճառականութիւնը և արհեստը բաւականաչափ ծաղկած են եղել, ինչպէս էր երևում է Ասուր-Նասիր-Բալի առած աւարներից. նա այստեղից տանում է բացի պղինձ ու անասուններից, այլ և կոռքեր, 460 ձիաներ իրանց կազմացքներով ու սալերով. արծաթ, ոսկի, 100 երկաթէ տաղանդներ, պղնձէ ու երկաթէ անօթներ, բրդէ ու թելէ (կտակէ) 1,000 զգեստներ, զանազան տեսակ փայտեր, պալատի համար ոսկուց զանազան սեթեւեթներ, 2,000 զամէշ, 5,000 ոչխար և մեծատունների աղջիկներին հարուստ օժիտներով...

Նաիրում իր վերջին արշաւանքը թագաւորը անում է 866 թւին, երբ նա հասնում է Կասիարու այն տեղերը, որը չեն եղել հասած իմ նախնի քներից ոչ մի թագաւորի Յետոյ անցնելով Տիգրիսի աջակողմեան ափը՝ հիւսիսային Միջագետքը՝ նա հասնում է մինչ Եփրատի ափերը: Կիրկում եղած խռովութիւնները հարկադրում են նրան նորէն անցնել Տիգրիսի ձախակողմեան ափը: Ելլաւեղ կրկին սանձում է բնակիչներին և, շարժուելով գէալի արևմուտ, տանում է Գամգամուշու քաղաքը, որի բնակիչներին գաղթեցնում է Ամիգա, իսկ գերի զօրքերին ի խաչ հանում գլխաւոր գրանց առաջև: Այսպէս Ասուր-Նասիր-Բալի երկրա-կալութիւնները սահմանափակվում են Մուրադ-չալի գծով (Arzaniyas), Վանայ լճի հիւսիսային ծովափով և Զագրոս սարով: Արա յաջորդներին մնում է անցնել Արզանիաս գետը ու արշաւել Աւարտու աշխարհում: Արզանիասից և Վանայ լճից գէալի հիւսիս ծաւալած երկիրը բաժանուած էր մի քանի խոշոր և բազում մանր իշխանութիւնների վրա, որոնք պտօրադրուած էին — աաղմական նկատմամբ — Աւարտու թագաւորների իշխանութեան ներքոյ: Այս թագաւորների գերիշխանութիւնը ընդունում էր ամբողջ հիւսիսային Հայաստանը:

Սալմանասար (857—856), Ասուր-Նասիր-Բալի յաջորդը, իր առաջին արշաւանքը անում է Նիննի, Սիմիսի, Արիդի և այլ գաւառներում, այսինքն ի ԲոՏթան (sic) և խաղում է դէպի արևելք Խուբուշկայ գաւառը։ Սրա պայտառողը, Կուկիայ, հեռանում է դէպի լեռները ու այստեղ սպասում թշնամուն։ Արիւնահեղ ճակատամարտից— ըստ սովորութեան — Ասորեստանցին յաղթող է դուրս գալի։ Տուրքեր ժողովելուց և նոր հարկեր նրանց վրա դնելուց լետ, թագաւորը մերձենում է Ուրարուոց թագաւորի, Արամի, Զուգունեայ քաղաքին։ Այս Արամի (857, 842) Ժամանակ առաջին անգամն է որ ասորեստանցիները բախվում են ուրարուոց հետ։ Առնելով Զուգունեա և սրան ստորագրեալ 14 քաղաքները, Սալմանասար խաղում է դէպի հիւսիս և այնտեղ Վանայ լճի արևելեան ծովեզրում՝ կառուցանում իր պատկերը։ Այս մեկնութիւնով մօտաւորապէս որոշվում է Զուգունիոյ գրութիւնը՝ Խուբուշկայ գաւառի և Վանայ լճի մէջ, այսինքն՝ այժմեան Աղբակի (ԱՅԾԱԿԵՆ) մի կէտուժը։ Մինչ վերագառնալը մայրաքաղաք նա տուրք է պահանջում Ասուրից, Կիրզան երկրի իշխանից և ստանում։

Յետագայ արշաւանքը նա սկսեց Միջագետքում և վերջացրեց Ուրարուում... Նոր էր Սալմանասար անցել Յփրատը ու հասել Ասորիքին, ինչպէս լսում է նա թէ Նաիրում կրկին ապստամբութիւն է ծագել։ Անցնում գալիս է մտնում Բիա Զամանի դռնը և արագութեամբ բնաջինջ առնում ապստամբութիւնը։ Այլ ևս երկիւղ չը կար Նաիրուց։ նա լսոյնած էր ու խոնջած այնքան լարձակումներից։ Այնուհետև Սալմանասարը անցնում է Արգանիաս գետը ու ոտը դնում Ուրարու աշխարհում, որտեղ այն Ժամանակ թագաւորում էր Արամը։ Սալմանասարը մերձենում է Արամի մայրաքաղաքին՝ Արգասկունուն՝ Արամը խոյս է տալի դէպի Աղուրի լեռները։

ուր և հետևում է նրան Սալմանասարը: Այստեղ արիւնահեղ պատերազմի դաշտում ընկնում են 3,400 ուրարտացիներ: Այս յաղթանակից յետոյ առնում է Արգասուհուն քաղաքը և կողոպտում: Այստեղ, որպէս և այլ տեղերում, կանգնեցնում է իր աւնապատկերը հանգերձ արձանագրութիւնով, որ ճառում է նրա մեծագործութիւնները Ուրարտու աշխարհում: Բաւականանալով մտադոյն վայրերի աւերումներով, թագաւորը էլ չէ վստահանում Ուրարտու խորքերում հալածել Արամին. նա նախընտիր է համարում վերագառնալ: Այսպէս և անում է, բայց միայն ոչ եկած ճանապարհով, այլ շուրջ է գալի՝ Վանայ լճի միւս ափով, Կիրզան ու Խուբուշայ իշխանութիւնների միջից անցնում գնում: Կիրզանի պայազատ իշխանը, Ասա, ինչպէս և առաջին անգամ, հպատակութեամբ տալիս է Սալմանասարին ձիեր, գոմէշներ, ածեր և այլն: Բայց Խուբուշայի իշխանը երևի ընդգիմութիւն է ցոյց տալի, որ նրա երկիրը կողոպտուել է, բնակիչներից 3000 գերի գնացել և զրկուել բազմաթիւ հօտերից... Այս ամենը տարել քշել են Ասորեստան...

Նոյն իսկ ուղեցուցակով և յաջողութեամբ կատարում է նա իր երրորդ արշաւանքը 854 թւին: 842 թւին ամայի է կացուցանում Ուրարտու աշխարհի Տոււխոււն, Դայեան և Ազիու գաւառները, հանում է Եփրատի գետաբերանը ու այնտեղ կանգնեցնում իր պատկերը: Տասներկու տարուց յետ (830) գառամեալ թագաւորը էլ ինքը չէ առաջնորդում իր զօրքերին, այլ յանձնում իր թարթան Դայեան-Ասուրին: Սա անցնում է Նախիի աշխարհից մեկ արգէն յայտնի ճանապարհով և մտնում Ուրարտու: Արամը արգէն մեռած էր, իսկ այն ժամանակուայ թագաւորին արձանագրերը Սեդուրի անուն են տալի: 827 թւին նոյն իսկ թարթանը ուղարկվում է արևելեան Հայաստանը: Անցնելով Չաք գետը, սա ոտը դնում է Խուբուշայ, որտեղ արգէն չը կար Կակի իշ-

խանը. այլ տիրում էր Դատա կամ Դատանու Այտեղի խաղում է դէպի Վանայ երկիրը (Մաննա կամ Վաննա) Վանայ պայազատողը, Ուգա կի, թողնում է իր մայրաքաղաքը՝ Զիրտու (կամ Իզիրտու) ու փախչում: Ինչպէս երևում է այս արշաւանքի նստատեղի Վանն է եղել, որովհետեւ Թարթանը այս երկիրը աւերելուց լետ վերադառնում է Ասորեստան Խարրու, Սուրգիրրու, Պարսուայ գաւառների միջով:

Միւս անգամ, կրկին նոյն ճանապարհով և նոյն իսկ Թարթանը արշաւում է Ուրարուայ վրա և աւերում է այտեղ 50 քաղաքներ: Նոյն ժամանակ գրաւում են Մուսասիր իշխանութեան մայրաքաղաքը, Զապարի, ու կողոպտում: Յայտնի չէ թէ այս անգամ ով էր թագաւորում Ուրարում՝ Սեգուրի, թէ մի ուրիշը...

Թէպէտ և արձանագրերը դրականապէս են խօսում ասորեստանցիների յաղթանակների վրա Ուրարու աշխարհում, այնու ամենայնիւ մի քանի կշռագատութիւններ թոյլ են տալի մեր հեղինակին կասկածել նրանց ճշգրութիւնը:— Նախ որ, ասում է նա, — այս յաղթանակակիր արշաւանքներ վրա խօսելուց լետոյ, արձանագրերը լուծ են առած աւարների նկատմամբ, մինչդեռ նրանք՝ սովորաբար՝ ոչ մի անգամ զանց չեն արել այս կէտը: Երկրորդ՝ ասորեստանցիք հէնց որ ծանօթանում էին մի երկրի հետ, էլ դադար ու հանգստութիւն չէին տալի այն երկրին իրանց յարձակումներով մինչև որ նուազեցուցեալ և ընկճեալ երկիրը չէին համարում նուաճուած: Այս պատճառաւ սպասելի էր, որ Սալմանասարից լետոյ նրա յաջորդները պիտի ամեն տարի արշաւէին Ուրարում, բայց սրանց արձանագրերում երկար ժամանակ մենք չենք պատահում այս արշաւանքներին: Այս մի քանի պարագաները իրաւունք են տալի մեզ եզրակացնել թէ՛ Սալմանասարի յաղթանակները այնքան էլ վճռողական չեն եղել, ինչպէս ինքն է խօսում, և թէ՛ Ուրարտացիք բաւականի

ուժգին ընդգրկմութիւն են ցոյց տալի ասորեստանցիներին...

Ասմսի-բին Սալմանասարի որդին (882), իր նախորդների շաւղով գարձնում է իր կործանիչ արշաւանքները բազմաշարշար նախի դէմ... Ինչպէս սրա, նոյնպէս իր որդու յաջորդի, Բին-Նիրարի (809—790) արձանագրերում ոչ մի անգամ չէ լիշվում որ նրանք արշաւած լինէին Ուրարտու աշխարհում... Բաւականանալով սրանց թագաւորութեան վերաբերմամբ միայն այս երկու խօսքով, բաց ենք թողնում նրանց արձանագրերի մանրամասնութիւնները, Բայց Բին-Նիրարի նկատմամբ աւելցնենք այն հանգամանքը, որ մի փոքրիկ արձանագրում որ վերաբերում է նրա թագաւորութեանը, գտնում ենք նրա կնոջ՝ «Սամուրամատ Ասորեստանի թագուհու» անունը: Գիտնականներից մի քանիսը կարծում են թէ այս թագուհին այն պատմական անձնաւորութիւնը պիտի լինի, որի շուրջը պատում են աւանդութիւնները, ստեղծելով դիւցազնական Նամիրամին, որը, ինչպէս յայտնի է, մեծ դեր ունի մեր ժողովրդային աւանդութիւններում:

Այսպէս Սալմանասար II-ի մահուց լատ՝ ամբողջ 49 տարիների ընթացքում ասորեստանցիք հանգիստ են թողնում Ուրարտու աշխարհը և չեն մտնում նրա սահմաններ: Երևի, այս ժամանակաշրջանի վերջումը Ուրարտու թագաւորների զօրութիւնը նուազում է, որովհետև Սալմանասար III (786—770) վեց արշաւանք է ունենում այնտեղ: Այդ արշաւանքները յայտնի են ժամանակագրական ցուցակներից: Բայց թէ ինչ թագաւորներ են եղել այն ժամանակ Ուրարտում, մեզ ոչինչ յայտնի չէ, վասն զի Սալմանասար III-ի արձանագրութիւնները չեն հասել մեզ...

Տակլագ-Պալատար II-ի (744—726) մի արձանագրից մենք իմանում ենք որ Ուրարտացուց թագաւորը՝ Սարգուրի՝ դաշնակցութիւն է կազմում Տաակլագի դէմ հետևեալ

գրացի իշխաններից. Մատիիլ՝ Ազուջայի որդի, Սուլամալ Միլիդացի, Տարխուլար Գամգուժացի և Կուստասայի Կուժուխեցի: Տակլադը աճասպարում է պատժել դաշնակիցներին՝ ձակատամարտը լինում է Կուժուխում՝ Կաստանա և Խալպուժոտ և, անշուշտ, գաշնակիցները ջարդվում են, Սարգուլի խոյս է տալի գէպի լեռները: Թագաւորը հալածում է նրան, 72,970 հոգի գերի առնում և գրաւում նրա մայրաքաղաքը, Տուրուսպա, որտեղ կառուցանում է իր պատկերը: Արանից լեռայ քարուքանդ է անում Ուրարտու հողերի մինչև 70 կասպու (45) (անգղիական միլ) և փախցնում Սարգուլուժ մինչև Եփրատ գետը, նրա թագաւորութեան սահմանազուխը: Ըստ այսմ յափշտակում է նա Սարգուլուժումն ինչ արքայազան զարդարանքը, նրա կառքերը, ձիերը, ջորիները և այլն: Ուլուբա գաւառում Տակլադ հիմնում է Ասուր-Բագա քաղաքը և գաղթեցնում Հայաստանի լեռները ուրիշ նուաճեալ գաւառների բնակիչներին... Այս ամենը պատահել է 742 թւին, եւ եթէ այս արձանագրի պատմածը ճշմարիտ իրողութիւն է, այն ժամանակ իրաւացի է անուանած ժամանակադրութեան ցուցակում այս արշաւանքը—«Ուրարտացւոց զօրքերի կոտորումն»: Զիարդ և իցէ, այս արշաւանքը վրձնողական հետեւանք չէ ունեցել, որովհետեւ 734 թուականին Տակլադ կրկին արշաւում է Ուրարտում, բայց շատ ցաւալի է, որ այս արշաւանքի մանրամասնութիւններից մեզ ոչինչ լատնի չէ:

Այստեղ առ ժամանակ կտրում ենք մեր խօսքը և գաւնում հետեւեալ հարցին. քնչ ազգ էին Ուրարտու բնակիչները: Այս հարցի նկատմամբ այլ գիտնականների հայեացքների հետ մեր ընթերցողները ծանօթ են: Իսկ այստեղ կը ծանօթացնենք ընթերցողին Ք. Պ. Պատկանեանի խորհրդածութեանց հետ այս խնդրի վերաբերութեամբ:—Այս գիտնականները (Վենոբման, Բաուլիսոն և այլք), ասում է նա,—

նդում են թէ՛ հայերը, որք լալտնվում են պատմութիւ-
ում Քրիստոսից առաջ VI դարում, ասորեստանցիների աշ-
արհակալութեան ժամանակ չը կային Հայաստանում: Ուրիշ
սօսքով՝ Ուրարուացիները և հայերը մի և նոյն ազգը չէին,
այս երկու ազգերը բնակվում էին Հայաստանում զանա-
յան ժամանակներում: Ենթադրենք, որ այդ մի իրողութիւն
իրաւ, այն ժամանակ մենք իրաւունք կունենանք հարցնե-
ու. հայերը երբ եկան և փոխանակեցին Հայաստանում Ու-
արուացիներին: Մենք գիտենք VII դարի կէսում, Ասուր-
անիպալի ժամանակ, ուրարուացիները ահեղ ոյժ էին կազ-
մում և որոնց ասորեստանցիները դեռ չէին նուաճել: Սրա-
նից լեա Ասորեստանը շուտով բնկնում է Մեդաց և Մաննու
Ուրարուացիները) հարուածներից... նոյն իսկ նինուէի բնկ-
ելու ժամանակ հանդէս է գալի Ասիայում մի ազգ նոյն-
րան կործանիչ Ասորեստանի, ինչքան նաև Մարաց երկրի
համար. մեր խօսքը Կիակարի թագաւորութեան ժամանակ
կիւթացւոց կամ Սագաց արշաւանքների վրա է: Սրանք
արժ ժամանակ միայն մնացին առաջաւոր Ասիայում, թող-
ելով իրանց լեռեից աւերմանց և հրգեհների շաւիղը: Ահա
այն րօպէն, երբ Հայաստանի հողի վրա երևան կարող էին
այլ հայերը, եթէ նրանք Հայաստանի բնիկ—կամ զանեա—հին
նակիչներ չէին: Այն ժամանակ հարկաւոր է ենթադրել թէ՛
հայերը Սկիւթացւոց մի մասն էին կազմում և թէ այդ մա-
ր մնաց նուաճեալ երկրում, կամ թէ հայերը մի առանձին
եղ էին, որք ուղեկցում էին սկիւթացիներին նրանց ար-
աւանքներում և որոնք մնում են Հայաստանում և էլ չեն
հետևում նրանց: Այս երկու իսկ ենթադրութիւնն էլ հակա-
ութիւններ են այն ժամանակուայ պատմութեանը: Բայց
թէ այս րօպէն չէ հայոց գոյստեան ժամանակը, իսկ սր-
անից և երբ եկան նրանք, երբ կարողացան նրանք նուա-
նել այդ լայնատարած երկերը, երբ կարողացան անհետաց-

նել այն ուժեղ և քաջամարտիկ ազգը—ուրարտուցիներին—որ
զարերի ընթացքում այնքան ընդդիմութիւն են ցոյց տու-
այնպիսի աշխարհակալներին, ինչպէս ասորեստանցիներն էին
Մտաբերենք ևս այն, որ Հայաստանի սահմանում, նոյն իսկ
այդ ժամանակ, Մարաց թագաւորութեան հազմակերպութեան
չըջանն էր: Միթէ՞ կարելի է մտածել, որ հէնց այդ ժամա-
նակ մի ուրիշ աշխարհակալ ազգ առնում է Հայաստան
առանց մի որ և է ընդհարումի Մարաց երկրի հետ, և ընդ-
հակառակն՝ օգնում է նրան նրա ունեցած՝ բախման մէ-
Ասորեստանի հետ, որի հիւսիսային զաւառները յարակցու-
է իր երկրին և ինքը առանց մի որ և է ընդդիմութեան
ստորագրվում նրան: Ասորեստանի թագաւորների արձանա-
գրութիւններում, որոնք ուշի ուշով միշտ նկատում են այ-
ամեն անցքը, ինչ որ կատարվում էր հիւսիսում, — մեն-
չենք գտնում մի որ և է ակնարկութիւն անգամ այս տես-
հանգամանքի վրա... Շատ բնական է, որ ոչ Հերոդոտոս
ոչ մի այլ պատմաբան չեն իմացել ոչինչ այս խոշոր լեզ-
փոխութեան վրա առաջաւոր Ասիայում... Եւ շատ պարզ-
որա պատճառը, — փասն զի երբէք այդ տեսակ լեզափոխու-
թիւն չէ եղած այստեղ... Կան հիմունքներ, ըստ որում պի-
տի ընդունել Ուրարտուցիների և հայերի նոյնութիւնը: Ա-
հիմունքներից աւելի ծանրակշիւր մենք գտնում ենք զա-
ձեալ Ասորեստանեայց արձանագրութիւններում, որք վերա-
բերում են միայն աւելի անագանեղ ժամանակաշրջանին: Յայ-
նի է, որ աքամենիզերի արձանագրութիւնները ըստ մեծ
մասին գրված են երեք լեզուներով՝ հին-պարսից, Սիլիթաց
ւոց կամ Մեդաց և Ասորեստանեայց: Դարեհ Հիտասպի ար-
ձանագրութիւններում երկու առաջին լեզուներով հայ-
անունը գրած է այնպէս, ինչպէս և այժմս էլ պատահում է
Armina, Arminiya, Harminiyara, մինչդեռ երրորդում, այ-
սինքն ասորեստանական թարգմանութիւնում՝ գրած է Ու-

րաստու, հինաւուրց Աւրարտուի թեթև ձևախոխութեամբ: Սրանից երևում է, որ աքամենիդների ժամանակուայ ասորեստանցիները շարունակում էին անուանել Հայաստանի բնակիչներին այնպէս, ինչպէս իրանց նախնիքը, և թէ այն ազգը, որ կոչվում էր Արմէն Միզաց ժամանակներում, ասորեստանցիների համար նոյն ուրարտուցիներն էին, ինչ որ էին նրանց համար աւելի հնագոյն ժամանակներում:

— Չը նախելով այն ամեն քացատրութեանցս, ասում է պրոֆէսոր Պատկանեանը, — ես այս յօդուածումս Հայաստանի հինաւուրց բնակիչներին — ուրարտուցիներ — անունն եմ տալի և ոչ հայ անուն... Եւ այդ այն պատճառաւ չէ, որ ես կասկածանք ունենալի նրանց նոյնութեան վրա — ոչ, այլ այն պատճառով, որ չը կայ մի որ և է գրական տեղեկութիւն՝ թէ հայոց պատմական անունը ժամանակակից լինէր Ասորեստանեայց Աւրարտուոյն: Հայ (Արմէն) անուն, որպէս համազային անուն, նշանակուած ամբողջ հայոց ցեղերի կոչման համար, կարող էր ծագել աւելի ուշ ժամանակներում:

Սարգօն (721—704) աւելի բուռն յարձակումներ է անում Հայաստանի վրա քան իր նախորդները: Սա վճռարար մտքին դնում է միանգամայն ստրկացնել Հայաստանը և այս նպատակով ձեռնամուխ է լինում հայոց դաղթականութեանը օտար երկիրներ, բնակեցնելով նրանց քանդ ու աւերակ դարձրած տեղերում հեռի զաւառների օտար բնակիչներին: Աւրարտուցիները իրանց կողմանէ չէին յուսահատվում և քաջութեամբ տանում էին ստացած հարուածները, նոր ի նորոյ յտին կանգնելով... Այս երկար պատերազմերը վճռողական հետևանք չեն ունեցել... Եւ ինքը, Սարգօն, կարճեւ խոստովանում է այս մասին, խօսելով իր արձանագրերում ոչ թէ Աւրարտուցիների նուաճման վրա, այլ նրանց հետ ունեցած պատերազմերի վրա միայն: «...Ես ստորագրեցի Ասորեստանին Ելիպպի զաւառը, ես պատերազմեի

եմ ունեցել Ուրարտում, ես աւերակ դարձրի Մուսսսիր, նուաճեցի Անդիան և այլն: Սարգոնի տասն և հինգ արշաւանքներից հինգը ուղղած է եղել Ուրարտույ դէմ, որ թագաւորը՝ Ուրգա անհաշտ ախոյեան է հանդիսանում նրան:

719 թիւն էր: Սոււնդախու և Գուրգուէկու քաղաքները ապստամբվում են՝ Ասորեստանին հաւատարիմ Վանայ պալազատողի—Իրանգու դէմ, և Զիկիրտու իշխանի՝ Միտտաւ օգնութեամբ մտադիր են լինում անջատուել Ասորեստանից՝ Նոյն իսկ այդ ժամանակ Սուկիայ, Բանա, Պասպա, Աբիտիկն քաղաքները մտնում են Ուրարտու թագաւորի՝ Ուրգայի իշխանութեան տակ: Սարգոն աճապարում է պատժել սրան այսպիսի գաւաճանութեան համար: Նա պատժում է ոչ միայն գլխաւոր խռովարարներին, այլ նաև քանդում է այլ քաղաքները և նրանց բնակիչներին գաղթեցնում ասորու և փիւնիկեցւոց երկիրները: Սրանցից լետոյ անցնում է երեւոտարի: Սարգոն զբաղած է լինում իր թագաւորութեան հարաւային սահմաններում, երբ Ուրգա մի մեծ գաշնակցութիւն է կազմում նրա դէմ. սա քարշում է տաւ ընդհանուր գործը Միլիդեան իշխանին՝ Բագադատուն, — նաև Կարալլա Զիկիրտու և Վանայ իշխանութեանց պալազատողներին: Գաշնակիցները բռնում են ասորեստանցիներին հաւատարիմ Վանայ պալազատողին, Իրանգու որդուն, Ազուին և լեռներու սպանում, իսկ վանայ իշխանութիւնը լանձնում են նրա եղբորը, Ուլլուսունին: Այս համբաւը հասնում է Սարգոնի ականջին: Յա արագութեամբ դառնում է Վան, ջարդում գաշնակիցներին, մորթեցերժ է անում Բագադատուն, իսկ Ուլլուսունի վերաբերմամբ ողորմած է գտնվում և նրա եղբոր աթոռը թողնում է նրան: Այնու ամենայնիւ Ուրգայ լարած գաշնակցութիւնը ոչ միայն չէ քանդվում, այլ նաև նոր ոյժ է ստանում, երբ մտնում է ի թիւս գաշնակիցներ Սլլաբուր գաւառի իշխանը ևս: Ծուտով Ուլլուսունն է

անցնում է դարձեալ այս կողմը: Սարգոն, որ գտնվում էր այս ժամանակ Վանայ լճի շրջակայքում, աւերում է Ուլլուսուենի իշխանութիւնը և կրակի ճարակ անում նրա մայրաքաղաքը՝ Իգիրտուն և ուրիշ մի քանի ևս քաղաքներ: Բայց զարմանալին այն է, որ Սարգոն դարձեալ ողորմում է Ուլլուսուեն և միայն աւելցնում է նրա վրա դրած հարկը: Իսկ Ալլարուբեան իշխանին նրա ընտանիքով և մասամբ բնակիչներին գաղթեցնում է Ասորիք:

Հագիւ թէ վերջ է դնում այստեղ ապստամբութեանը, թագաւորը աճասպարում է Ատրպատական... Ուրգա խոյն օգուտ է քաղում Սարգոնի այս բացակայութիւնից. կրկին միաւորվում է Ուլլուսուենի հետ, քարշում է իր կողմը Դալասուկիդուն, որին Ասորեստանցիները նշանակել էին Վանայ կառավարիչ: (Ասորեստանցիները սովորութիւն ունէին նուաճեալ երկրում թողնել նրանց իշխանին, բայց մի և նոյն ժամանակ դնում էին նրա մօտ իրանց ներկայացուցչին, որպէս քաղաքական ղեկավար): Սարգոն դարձեալ աճասպարում է գէպի հիւսիս, առնում է այստեղ 32 ամրոցներ, որոնք տուած էին Ուլլուսուենից Ուրգին, Դալասուկիդուն գերի տանում: Բայց Ուրգա չէ դադարում, նա կրկին նոր դարան է լարում Սարգոնի գէմ: Սարգոն այս պատճառով արշաւում է Զիկիրտու գաւառում (Ատրպատականում) Ուրգայի նոր դաշնակից՝ իշխան Միտատի վրա, կրակ է տալի Պարգուն, իշխանութեան մայրաքաղաքը, առնում է ուրիշ երեք քաղաք ևս ու 24 դղեակներ: Միտատին խոյս է տալի և անհամբաւ անհետանում: Այնուհետև Սարգոն պատահում է Ուրգայի հետ, ջարդում է սրա զօրքը և սրա ընտանիքից 250 գերի առնում: Ուրգա փախչում է գէպի լեռները և այնտեղ մօտ ութ ամիս թափառաշրջում: Նրա երկիրներից մի մասը, որ Վանայ իշխանութեան կից էր, Սարգոն տալիս է Ուլլուսուենին, որը անսպասում հնարքներով միշտ ողոր-

մութիւն է գտնոււմ Սարգոնի հոգում: Իսկ Որժիայի շրջա-
կայքում գտնուած Ուրգայի երկրները քանդոււմ ու աւերոււմ է:
Այս ամենը կատարելուց յետ նա գալիս է և մտնում Մու-
սասիր գաւառը (Վանայ լճի հիւսիսային ծովեզրում), որի
իշխանը այն ժամանակ Ուրգանան էր, մեզ յայտնի Ուրգայի,
Ուրարտուոյ թագաւորի ենթադրեալ կալուածատէրերից ամե-
նազօրեղը: Մուսասիր քաղաքումն էին գտնոււմ Ուրարտու-
ցիների բարձրագոյն սրբութիւնները՝ Հալդի աստուածը (թէ՛
աստուածուհին): Ուրգանան խոյս է տալի զէպի լեռները,
թողնելով իր մայրաքաղաքը թշնամու ինքնավար հաճոյքին:
Սարգոն առնոււմ է Մուսասիրը, գրաւում է Ուրգանայի գան-
ձերը, նրա կանանցը ու երեխերքին, առնում է 8160 գերի-
ներ, մեծ քանակութեամբ էշեր և այլ կենդանիներ: Բնակիչ-
ների վրա ոսկու, արծաթի և այլ մետաղների մեծ հարկ է
դրվում: Նոյն իսկ այդ ժամանակ թագաւորը տանում է իր
հետ Ասորեստան Ուրարտուցիների աստուածներին — Հալդի և
Բահայարտու (կամ Բահամազդու)...

Միշտ ժիր ու արիասիրտ Ուրգա, լսելով իրանց աստուած-
ների գերի գնալը, այս անգամ յուսահատութեան մէջ իր
սրով ինքն իրան հարկանում է ու սպանում: Սարգոն, իր
պատերազմական յաջողութիւններին վերագրելով Ուրգայի
մահը, ամեն մի պատեհ առիթ ունեցած հանգամանքներում
զանազան արձանագրերում մտարերում է այդ իրողութիւնը...
Ուրգայի դաշնակիցները նրա մահից յետ շին կորցնում իրանց
Քաջասրտութիւնը և յառաջ են տանում նրա ձեռնարկած
գործը:

Այս պատերազմերը, ինչպէս տեսանք, կատարուել են
Ասորեստանի հիւսիսում և հիւսիսային արևելքում: Անխոնջ
Ուրգան ոչ փոքր հոգս է պատճառել Սարգոնին նոյնպէս
հիւսիսային արևմտեան գաւառներում՝ Խամանում — Միլիդու
քաղաքով հանդերձ, Կարկամիշում, Մուսկում, Թարալում,

Խիլակիտում և Գամգումում: Այս պատերազմերի մանրամասնութիւնները ես բաց եմ թողնում, նկատելով որ միշտ Ուրարտուացիներն են եղել շարժառիթ այս պատերազմների, որոնց մէջ պատահում ենք Ուրարտուոյ մի թագաւորի անունի հետ՝ Արգիստեսի հետ՝ և այս պատերազմը վերաբերում է 708 թուին...

Այսպէս Ասորեստանցիների բացարձակ թշնամական ընդհարումները Ուրարտուոյ հետ ոչ մի վճռողական հետեանք չէ ունենում և Սարգոնի յաջորդները, ինչպէս երևում է, թողնում են հիւսիսային Հայաստանի նուաճելու միտքը... Յայտնի Սենաքերիբը (704—680) բաւականանում է միայն հիւսիսային Հայաստանին կից գաւառներում կարգադրել տալ մշտական նկատողութիւն այն շարժողութեանց և եղելութեանց վրա, որ տեղի են ունեցել Ուրարտում: Իսկ նրա յաջորդ, Ասուր-աքի-իդինի՝ (680—669) Աստուածաշնչի Ասսարհաթոնի, արձանագրերում մենք ոչինչ չենք գտնում վերաբերեալ Հայաստանին: Ասուրբանիպալ (669—627) հէնց միայն մի յաղթանակակիր արշաւանքի վրա է խօսում Վանի վրա, որի իշխանը այն ժամանակ Ախսերան է եղել... Հետեւեալ արձանագիրը ակներև ցոյց է տալի թէ՛ Ուրարտուցիները իրանց քաջութիւններով Ասորեստանցիների աչքում վերջի վերջոյ ինչ պատուոյ և յարգանաց են արժանանում և թէ Ասուրբանիպալ ինչ ընդունելութիւն է անում Ուրարտուոյ ներկայացուցիչներին... Ասուրբանիպալեան արքունիքի մի պատի վրա ի միջի այլ պատկերների նկարագրոված է թագաւորը, որը կառքի մէջ նստած՝ դեսպաններ է ընդունում: Այս պատկերը ունի հետեւեալ գլխագիրը. «Ես Ասուրբանիպալն եմ Ասորեստանի թագաւորը: Ուրարտուոյ թագաւորի, Ուրգայի, աւագանիները եկան ինձ մօտ բարեկամութիւն խնդրելու: Ելամների աւագանիներին՝ նարուգամիկին և Ումբագարին՝ շղթայակապ նրանց առաջին կանգնացրի: Նրանց

ներկայութեամբ ևս հրամայեցի լեզուները կտրել և ժողովե-
ղերձ անել Մանուկի—ախին և Նինիպ—ուզալին: Արա-
նից էլ մեծ պատիւ չէր կարող անել Ասուրբանիպալը իր
հիւրերին...

Այս արձանագրով վերջանում է Ասորեստանի ամենայն
ինչ յարաբերութիւնները հինաւուրց Հայաստանի հետ:

